

Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner i tid och rum

Fredrik Nilsson, Hanne Sanders & Ylva Stubbergaard (red.)

MAKADAM FÖRLAG, 2007, 407 s.

Alltsedan Öresundsbron stod klar i juli 2000 har den fungerat som en katalysator för forskningen om Skånes historiska och moderna roll. På dagordningen står alltifrån snapphanar till frågor om Skånes historiska identitet, men också uppfattningar om svenskt och danskt utifrån föreställda nationella aspekter. Ett uttryck som i det närmaste kommit att politiseras i sammanhanget är begreppet "Öresundsregionen", som i dagens intensiva brus och medieklimat blivit en schablon, ett paraply för önskningarna om en gränslös Öresundsregion.

Alltsedan Lunds universitet år 1998 grundade Centrum för Danmarksstudier vars huvuduppgift är att sammanföra danska och svenska forskare och diskutera Danmark från svensk horisont, har en rad intressanta böcker givits ut. I antologin *Öresundsgränser – Rörelser, möten och visioner i tid och rum*, är det människorna omkring Öresund som står i fokus. Boken är ett resultat av det dansk-svenska projektet Development of a Cross Border Region, där statsvetare, historiker och etnologer gnuggat de små grå i jakten på vad Öresundsregionen betytt för olika människor från 1600-talet fram till idag. Antologin rymmer tolv artiklar av varierande kvalitet.

Karl Bergman framhåller hur bönder, adel, borgare och präster i det senare 1600-talets

Skåne behövde statsmaktens auktoritet för att få gehör för sina särskilda privilegier. I detta avseende påtalas att staten var både en motståndare och en potentiell medspelare. En dialogisk interaktionsmodell växte fram där olika sociala grupper kunde ställas mot varandra av statsmakten, men också det omvända. På detta sätt spräcker också Bergman bilden av övergångstidens Skåne, som en självklar kulturell, geografisk och politisk enhet med djupa historiska rötter. Jens Lerbom undersöker hur Skånes övergång till Sverige 1658 samt det skånska kriget 1678–1679 påverkade migrationen i Öresundsområdet. Trots statsmakternas propaganda och påbud sänkte sig inte någon järnridå över Öresund. Därmed sällar sig Lerbom till de forskare som i modern tid bidragit till att skjuta hål på Knud Fabricius länge rådande syn, att en järnridå gick ned över Öresund efter 1658.

Harald Gustafsson skriver om allmogens suppliker till guvernören/generalguvernören i Skåne under åren 1658–1699. Undersökningen är förtjänstfull, då Gustafsson träcklat sig igenom ett knepigt brevmaterial som överlag försummats inom svensk forskning. I de 149 skånska böneskrifterna lyfter Gustafsson fram det faktum att "folket" hade en stark auktoritetstro och att den kristna identiteten var en viktig beståndsdel i vädjandet till överheten. Stundtals behärskades även supplikerna av en skicklig hierarkisk retorik, man framställde sig som stående längst ned på samhällstrappan varför ett skonsamt bemötande förväntades. Men det är också mångfalden av "grupp- och platsidentiteter", som är mest slående i sammanhanget. Det förtjänar understrykas att hänvisningarna

till specifika danska och svenska parametrar är överraskande få. Föga förvånande skärpte den svenska regimen tonen efterhand, vilket fick som resultat att språket i supplikerna vid ingången till det nya seklet enbart var avfattade på svenska. Därmed hade bollen satts i en oåterkallelig rullning, som syftade till att förvandla Skåne till svenskt territorium även utanför kartan.

Utifrån ett kortare tidsspänn – 1658–1685 – fokuserar även Andreas Olsson på suppliker, men lyfter till skillnad mot Gustafsson fram borgerskapets skrivelser till Skånes generalguvernör. Olsson argumenterar för att nationella uppfattningar om svenskt respektive danskt i stort sett saknas i breven. Istället pekar han på de positionella aspekterna, att borgare använde skiftande identiteter i kommunikationerna med generalguvernören. Slutsatsen blir därför att nationalismen, som vi känner den i modern tappning, inte existerade under denna tid.

Fredrik Nilsson studerar ungsocialister kring Öresund vid tiden kring 1900 och finner gränsöverskridande inslag, där de dåvarande svenska och danska nationalstatshegemonierna ifrågasattes och utmanades. Ett bakomliggande socialistiskt tankesystem ansåg nämligen att nationsgränser försvagade arbetarnas politiska kamp. Hanne Sanders bidrag uppmärksammar hur Danmark skildrades i *Sydsvenska Dagbladet* 1895–2005. Vid 1800-talets slut framskyntar vad man skulle kunna kalla den öppna gränsens samhälle med människor som reste över Öresund för att roa sig eller arbeta, ett Danmark som långtifrån var någon fjärrad främling. I takt med att det moderna samhället tog form förändrades detta. Danmark blev istället ett nöjespalats, dit man turade för att roa sig. Jämsides pekar Sanders på hur *Sydsvenska Dagbladet* ifråga om sport och finrumskultur påtalade något av ett gränslöst broderskap. Nyhetsförmedlingen om Danmark antog också successivt formen av välfärdspropaganda i linje med den svenska välfärdsstaten. År 2005 är det mesta som rapporteras ifrån den andra sidan sundet nationaliserat, enligt Sanders. Hon pekar också på nya konflikthårdar, hur journalisterna spelar ut Malmö och Köpenhamn mot varandra: vil-

ken stad ska tillåtas ha störst ekonomisk tillväxt? Detta synsätt är föga förvånande, för den tredje statsmakten är det ju så att konflikt som regel säljer mer än konsensus. En viktig poäng som Sanders för fram är att konceptet Öresundsregionen i första hand är en mental konstruktion, som faktiskt saknar territoriell definition.

Fredrik Persson studerar hur Skåne och Öresund skildrats och skapats som historiska konstruktioner. Han påtalar hur något av en regionalnationalism varit i full produktion alltsedan 1800-talets mitt och fått ny luft alltsedan Sverige blev medlem av EU, vilket på flera håll i Europa medfört ett pånyttfödande av olika regioner. Ylva Stubbergaard har undersökt hur begreppet Öresundsregionen skapats i mötet mellan nationell och regional politik och hur skånska riksdagspolitiker visionärt argumenterat för ett öppet Öresund, en port och bro till Europa, medan andra delar av riksdagen mer oroat sig för skenande kostnader, som får konsekvenser för det övriga Sverige. Allt detta trots att både Sverige och Danmark deklarerat att målet med Öresundsregionen är att i både idé och praktik få till en gränsöverskridande zon. Kanske kan en högkommersiell tävling som America's Cup bidra till detta genom att skapa en nationslös kulturell och ekonomisk identitet? I alla fall lyfter Tove Dannestam fram detta perspektiv i sin belysning av segeltävlingen America's Cup, som gästade Malmö sensommaren 2005. Dannestam belyser det komplexa spelet mellan urbana miljöer och regionala aspekter och hur detta skapar nya spänningar i Öresundsområdet. Ja, det är till och med så att man börjar tänka på de medeltida italienska stadsstaternas hänsynslösa fejder. Jämfört med Dannestam går Per-Markku Ristilammi flera steg längre och påtalar hur viktigt det är att Öresundsregionens multikulturella urbana miljöer, som exempelvis Möllevången i Malmö och Nørrebro i Köpenhamn tillvaratas och framställs som en tillgång i byggandet av Öresundsregionen som en global aktör. Ristilammis tänkvärda varning är att internationella företag, designföretag, modeindustrin och hotellkedjorna annars riskerar att slå ut de vernakulära stadsmiljöerna.

Markus Idvall har studerat den moderna se-

gelkulturen i Öresund, speciellt utifrån intervjuer med fritidsseglare och hur de fotograferade av "sitt" Öresund. Idvall konstaterar en tilltagande nomadisering bort ifrån de flaggbetonade gästhamnarna, som många tidigare bestämt sin rutt utifrån. Allt detta är ju naturligtvis en del av det västerländska samhällets upplevelseindustri, den nya turismens utanför konventionens gränser. Att Idvall sedan bortser ifrån att seglandet i allra högsta grad handlar om plånbokens makt, att de flesta vanliga aldrig kommer ut på bójorna är naturligtvis en miss som gör att man frågar sig om seglandet snarast skapar en egen ekonomisk klass av människor i samhället?

Magnus Jerneck skriver om problemen som uppstår i samband med det gränsregionala politiska samarbetet inom Öresundsregionen. Svårigheterna med ett sammanhållet politiskt ledarskap behövs som motor för regionbygget. Någon överregional aktör finns inte, enligt Jerneck, som snarast framhåller mångfaldens dynamik i form av "speciella flernivåstrukturer [...] där ett Öresundsparlament förblir en utopi".

Sammantaget är detta en läsvärd antologi, särskilt förtjänstfull är den nya grundforskning som åstadkommit. Framför allt sätter den myror i huvudet på läsaren om vad Öresundsregionen samt det historiska Skåne, Danmark och Sverige ska beskrivas som. Det handlar om det moderna svenska nationalstatsprojektet lika mycket som regionernas skiftande röster och identiteter och det är väl detta som är Öresundsregionen? Slutligen måste det understrykas att några av bidragen om det tidigmoderna Skåne (1500–1800) förhoppningsvis kan fungera som vägvisare till den "nya" forskning som behöver åstadkommas om Skånes historia, där förvånansvärt mycket tankegods i allmänhetens historiemedvetande utgår ifrån den historieromantiska smörja med snapphagnar i spetsen, som började produceras redan vid 1800-talets mitt och som i dagens samhälle vunnit fotfäste som etablerad historisk sanning.

Peter Ullgren

Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige

Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson (red.)

NORDIC ACADEMIC PRESS, 2008, 216 s.

Genom historien har Sveriges väldige granne i öster väckt både fascination och fruktan hos den svenska befolkningen. I antologin *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige* belyser fyra historiker svenskars möten med Ryssland och Sovjetunionen under 1900-talet. Författarna förenas i sin vilja att ge perspektiv på de bilder och berättelser som svenskar, utifrån skilda utgångspunkter, har konstruerat av ett samhällssystem som tett sig radikalt annorlunda jämfört med det svenska.

Kristian Gerner diskuterar hur svenska kommunister och vänsterintellektuella har förhållit sig till Sovjetunionen. Ett centralt begrepp i diskussionen är kognitiv dissonans som ska förstås som den slitning som uppstår när vi konfronteras med ny information som står i strid med tidigare uppfattningar, och därmed tvingar oss att antingen förkasta den nya informationen eller ompröva de tidigare tänkesätten. Gerner påpekar att svenska kommunister har ställts inför detta dilemma när de nåtts av vittnesmål om terror i kommunismens namn och misshagliga forskningsrön, och menar att man har tenderat att förneka information om missförhållanden och övergrepp för att skydda den egna läran.

Onekligen har skönmålning och ovilja att konfrontera obehagligheter funnits i den kommunistiska rörelsen, men Gerner kunde med fördel ha givit en mer sammansatt bild av fenomenets utbredning – för vilka kommunister är det vi talar om? Om vi bortser från minoritetsgrupper inom partiet, formulerade man, exempelvis inom VPK från mitten av 1960-talet, inte sin vision av socialismen med det samtida Sovjetunionen som förebild. Tvärtom kritiserades avsaknaden av demokratiska fri- och rättigheter, våldsbbruk och andra övergrepp i öst, offentligt och skarpt både under Hermansson och under Werner. Nya uppgifter om Stalin-

terrorn eller tillståndet i Brezjnevs Sovjet har inte skapat kognitiv dissonans för en vänster vars självbild och ideologiska profil har formulerats i kontrast till "det urartade Sovjetunionen". Kanske borde detta ha nämnts i sammanhanget.

Gerner menar att kommunismen bör ses som en religion. Kommunismen hör enligt honom hemma i en kyrkokontext där "Marx och Engels skrifter motsvarade Moses och profeterna, Lenin Kristus och Stalin Paulus". Kommunismens exempel visar att en ideologi kan vara "lika irrationell som någonsin en religion". Enligt Gerners synsätt var de kommunistiska partiernas verksamhet, inte politik i traditionell mening utan religionsutövning.

Uppfattningen att kommunister per definition är blint troende dogmatiker som ägnar sig åt religionsutövning framträder tydligt i Gerners text. En sådan karaktäristik är problematisk, dels för att den bygger på en övertalningsdefinition av begreppet religion (en religionsvetare skulle ha en del att invända mot Gerners förståelse av religion som något essentiellt irrationellt), dels för att den ger en grovt förenklad bild av "kommunismen", och dels för att den ger en alltför ensidig beskrivning av de kommunistiska partiernas verksamhet. Visst har det funnits en orubblig övertygelse om den sovjetiska marxism-leninismens ofelbarhet och en vilja att försvara den i alla lägen, men den kommunistiska rörelsens verksamhet kan ingalunda reduceras till "trosutövning" av sådant slag ens under Kominterntiden. Om vi begränsar oss till en svensk kontext kan vi se hur politik i traditionell mening har varit en central angelägenhet för SKP/VPK under hela partiets existens. Det räcker med att påminna om kommunisternas engagemang i ATP-striden och deras kamp mot matmomsen, samt det trägna arbetet i kommuner och riksdagens utskott i stort. Forskningen om SKP/VPK ger inte stöd för den slutsats angående religionsutövning som Gerner drar.¹

¹ Se t.ex. Jörgen Hermansson, *Kommunism på svenska? SKP/VPK:s idéutveckling efter Komintern*, Uppsala 1984; Werner Schmidt, *C-H Hermansson. En politisk biografi*, Stockholm 2005.

Det råder också en oklarhet om vad en kommunist är, enligt Gerners definition. Författaren benämner exempelvis både ledarna för de statsbärande kommunistpartierna och historikern Werner Schmidt som kommunister medan Åsa Linderborg förklaras vara "förhårdad kommunistympatisör". Med tanke på att begreppet kommunist i allmänt språkbruk idag fungerar närmast som invektiv borde termen ha brukats mer varsamt. Gerners begrepps-användning väcker frågan huruvida han verkligen månar om analytisk precision. Att kalla Werner Schmidt – som så utförligt har markerat avstånd från leninismen och definierat sin ideologiska hemvist i den "marxiska traditionen" – för kommunist är hur som helst felaktigt (så till vida man inte avser något i stil med kommunist i 1848 års betydelse, vilket Gerner uppenbarligen inte gör).

Charlotte Tornbjer belyser i sitt kapitel hur svenska resenärer i Sovjetunionen under 1920- och 1930-talen uppfattade de sovjetiska kvinnornas situation, "den sovjetiska kvinnan" och den sovjetiska lagstiftningen rörande äkten-skapet och rätten till abort. Tornbjer visar hur uppfattningen om Sovjetunionen som radikalt annorlunda det svenska förmedlades i de flesta resenärers berättelser. Bedömningarna gick emellertid skarpt isär på en rad punkter, bland annat i synen på bolsjevikernas reformer inom familjens och äktenskapets område åren efter maktövertagandet. Där borgerliga iakttagare såg familjeupplösande tendenser och sedeslöshet såg kommunister och andra radikala grupper positiva följder i form av oberoende för kvinnor. Radikala samhällsengagerade kvinnor såg positivt på de sovjetiska kvinnornas förvärvsarbete och på enkelheten i kvinnornas framtoning. Manliga betraktare beskrev sovjetiska kvinnor som ovärdade och föga attraktiva. Tornbjer gör genom en lyhörd läsning och en god analys ett intressant källmaterial och artikelämne full rättvisa.

Att svenskars bilder av Sovjetryssland har skiftat med politisk grundinställning framgår tydligt även i Martin Alms studie av de bilder av Ryssland och bolsjevikerna som förmedlades till en svensk läsekrets 1917–1920. Alm visar på väsentliga skillnader i synen på utvecklingen 1917–1920 mellan svenska vänstersocialis-

ter, socialdemokrater, mer liberala respektive konservativa bedömare. Ett annat resultat vore kanske inte heller att vänta. Författaren ger en god beskrivning av de olika uttolkningarna av händelseutvecklingen i Ryssland som publicerades under undersökningsperioden, dock hade en mer utförlig diskussion om begreppsparet demokrati och diktatur varit på sin plats. Begreppen är ju omstridda och deras många betydelser är nödvändiga att greppa för att göra den politiska diskussionen om bolsjevikernas projekt förståelig. Som en randmärkning kan man invända mot att Alm tillskriver Marx uppfattningen att proletarietets diktatur skulle vara något som måste råda "under en period efter revolutionen för att befästa arbetarklassens herravälde och slå ner försök till kontrarevolution från de detroniserade kapitalisternas sida". Som Hal Draper visat i *The "Dictatorship of the Proletariat" from Marx to Lenin* använde Marx och Engels dock begreppet synonymt med "arbetarstat", utan att precisera vilka former arbetarklassens politiska maktställning skulle ta. Tanken om proletarietets diktatur som ett redskap för den nya ordningens försvar och för repression mot klassfienden är av senare datum i marxismens idéhistoria.

Klas-Göran Karlsson undersöker i bokens avslutande kapitel hur S:t Petersburg/Leningrad har framställts i reseskildringar och populärvetenskapliga arbeten sedan sent 1800-tal. Karlsson beskriver hur staden har kontrasterats mot Moskva och hur den under merparten av Sovjettiden var i princip helt frånvarande i svenskars reseskildringar där Moskva fick symbolisera det ryska. Först under 1980- och 1990-talen gavs staden åter en plats och en symboladdning i svenska Sovjet- och Rysslandsskildringar.

Karlsson ger utifrån ett begränsat källmaterial en inblick i hur Ryssland och Sovjetunionen har framställts och tolkats i Sverige. Som Karlsson påpekar återstår mycket att göra innan tematiken är grundligt utforskad. Låt oss hoppas att detta kan utföras.

Petter Bergner

Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning

Johan Östling

ATLANTIS, 2008, 391 s.

När den nazistiska epoken tog slut på våren 1945 stod världen inför stora utmaningar. Stora delar av Europa låg i ruiner och gamla politiska maktstrukturer hade brutits sönder. Erfarenheterna från krigsåren och av nazismen som ideologisk doktrin och politisk realitet kom att få stor inverkan på den europeiska utvecklingen under de första efterkrigsåren då det politiska läget ännu var osäkert, men kom efterhand att förlora i betydelse i och med den nya politiska polarisering som växte fram i form av det kalla kriget. 1940-talets andra hälft har därför i forskningen ofta setts som en transitionsfas, och i och med att Sverige aldrig direkt drogs in i kriget har denna period inte ägnats speciellt mycket intresse i svensk historieskrivning. Johan Östling försöker i sin avhandling fylla igen en del av detta hål genom att undersöka vilka spår erfarenheterna av nazismen och kriget satte i Sverige under de första efterkrigsåren.

Studien är ambitiöst upplagd med fokus på kultur- och samhällsdebatt. Författaren tillstår själv att arbetet har en idéhistorisk inriktning och undersökningen sveper över stora empiriska fält: från uppslagsverk, pressdebatter och reportageböcker, över den stigmatiseringsprocess som drabbade många svenska kulturpersonligheter efter krigsslutet samt över diskussionerna om det svenska skol- respektive rättsväsendet, till kulturradikalism och vändningen bort från det tyska, till förmån för den anglosaxiska kultursfären.

Avhandlingen har såväl förtjänster som brister. Till förtjänsterna hör kanske framför allt att författaren visar prov på en mycket gedigen och internationellt förankrad beläsenhet. Avhandlingens teman relateras kontinuerligt till ett internationellt, i synnerhet tyskt, forskningsläge och man kan inte annat än imponeras av den omfattande referenslistan och författarens förtrogenhet med periodens kul-

turhistoria. I avhandlingen argumenteras förtjänstfullt för att ett genomgående internationellt, komparativt perspektiv är nödvändigt för att kunna identifiera generella respektive specifika drag i den svenska utvecklingen. Dock kan man ställa sig frågan varför inte övriga nordiska länder kvalificerar sig som komparativa referenspunkter då likheterna trots att krigserfarenheten i de olika nordiska länderna skiljer sig åt torde vara större mellan exempelvis Sverige och Danmark – som ändå uppvisar en mer likartad utveckling under mellankrigstiden – än mellan Sverige och Tyskland.

Avhandlingens teoretiska ramverk är på det hela taget relevant och presenteras även på ett lättillgängligt sätt, utan att framställningen för den skull blir för ytlig. De teoretiska resonemangen och de perspektiv och tolkningsramar de ger upphov till finns också närvarande genom studien. Här finns resonemang om historisk erfarenhet, sensmoral och historisk förändring, och avhandlingen anknyter även till ett begreppshistoriskt perspektiv som understryker behovet av ett hermeneutiskt inspirerat, historiserande angreppssätt.

Östling lyfter också förtjänstfullt fram att nazismen måste betraktas ”som en av flera konkurrerande samhällsmodeller; det går inte att avfärda den som ett sammelsurium av lösryckta idéer”. Något försök till definition av nazismen finns dock inte i avhandlingen, vilket är försvarbart med tanke på att studien inte behandlar nationalsocialismen som sådan, utan uppfattningar om den. Dock skulle jag gärna ha sett ett resonemang inledningsvis om ideologibegreppet som sådant, om förhållandet mellan ideologi och politik samt mer konkret om relationen mellan nationalsocialismen, den nazityska realpolitiken och andra världskriget. Det blir nämligen bitvis lite diffust i avhandlingen huruvida den sensmoral som Östling försöker visa på är en reaktion på nationalsocialismen som ideologi, på effekterna för Sveriges del av den nazityska (utrikes)politiken, eller på själva krigserfarenheten. Dessa tre aspekter är givetvis omöjliga att helt hålla isär, men studien skulle ha vunnit på att detta perspektiv hade beaktats.

Språket i avhandlingen är genomgående drivet och skickligt använt och den språkliga

nivån är hög. Detta är tveklöst en av de mest välskrivna avhandlingar jag läst på mycket länge, men ibland blir det så elegant formulerat att man som läsare tyvärr tappar taget om avhandlingens innehåll. Lite mer akademisk ”torrhet” skulle faktiskt ha varit på sin plats i vissa textpassager. Östlings avhandling skulle lite tillspetsat kunna liknas vid en lång, och förvisso mycket stilfull och läsvärd, kulturartikel, men dessvärre ställer detta också till det lite vad gäller den vetenskapliga kvaliteten. Trots imponerande forskningsförankring och beläsenhet har avhandlingen nämligen ytterligare en likhet med kulturartikeln, och det är de svepande penseldrag som präglar stora delar av studien.

Min kanske största invändning mot Östlings avhandling är därför att den bitvis saknar empiriskt djup. Östling har en berömvärd ambition att ge en bred skildring av de effekter som han menar att nazismen så kallade sensmoral ger i det tidiga efterkrigstida svenska samhället, men denna ambition gör att det uppstår en konflikt mellan bredd och djup. Detta är inte ovanligt i avhandlingar, men i Östlings fall har, på ett inte helt lyckat sätt, ambitionerna att vara heltäckande tagit överhanden framför det empiriska borrandet. Enkelt uttryckt blir jag inte alltid övertygad om att slutsatserna håller. Tyvärr finns det även en del spekulativa resonemang, framför allt i det avslutande kapitlet.

Därmed inte sagt att Östlings avhandling saknar empiri. Det är ett stort material som har gått igenom, men ambitionen att ge en bred skildring innebär mycket skummande på ytan. Här saknas också samlade källkritiska resonemang samt diskussioner om källmaterialets generaliserbarhet och representativitet. En del resonemang förekommer i noterna, men dessa kunde gott ha givits större utrymme i huvudtexten. Ett exempel rör användningen av Sigstunastiftelsens klipparkiv, där jag gärna skulle ha sett en mer kvalificerad analys av problemen med att använda klipparkivet. Här borde Östling bland annat ha diskuterat hur kategoriseringen av de rubriker som klippsamlingen är uppbyggd av är gjord, och vad detta då innebär för urval och representativitet i materialet. Det förblir också något oklart vad som motive-

rar avhandlingens empiriska urval: vad är det som gör just dessa fallstudier bättre än andra?

Det samlade intrycket av Johan Östlings avhandling är alltså blandat. Han har skrivit en ambitiöst upplagd, beläst, välskriven och, i det stora hela, analytiskt mogen avhandling. Tyvärr finns dock brister i det empiriska djupet och i hanteringen av det empiriska materialet, vilket gör att delar av analysen vilar på mycket bräcklig grund och därför inte blir övertygande. Detta är synd, eftersom avhandlingen behandlar ett i grunden intressant forskningsproblem.

Lena Berggren

Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld

Lina Sturfelt

SEKEL, 2008, 365 s.

Lundahistorikern Lina Sturfelt disputerade hösten 2008 på avhandlingen *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*. Avhandlingen ansluter sig till en inriktning bland många historiska avhandlingar i Lund och annorstädes att spegla det historiska förloppet genom populärkulturen. Sturfelt har nämligen undersökt första världskrigets avspeglingar i Sverige genom veckopressen. Det är en genomgång av vad som skrevs om kriget i samtida veckopress, i *Allers*, *Hvar 8 Dag*, *Idun* och *Vecko-Journalen*, som utgör stommen i hennes avhandling.

I sitt material urskiljer Sturfelt ett antal "berättelser" om kriget. Kriget kan skildras som hemsökelse eller som saga. Det kan idylliseras till skämt och komik. Eller det kan avslöjas som fasansfull slakt. Eller kan Sveriges plats på åskådarläktaren sättas i fokus, så att neutralitetsupplevelsen blir det viktiga. Även om det naturligtvis skulle låta sig göra att urskilja andra, fler eller färre, berättelser ger själva greppet struktur åt avhandlingen och åt det omfattande material som avhandlingsförfattarinnan gått igenom. Hon kan också visa på de funktioner som berättelserna fyllde – att ge spän-

ning eller avspänning, tröst eller uppbyggelse, medlidande eller fasa. Inte minst lyckas Sturfelt väl i sin analys av hur svenskarna tolkade sin neutralitet. Hon kan visa på en svensk självförståelse, "där fredlig idyll och moralisk överlägsenhet ställdes mot europeiskt barbari och kaos". Detta är insiktsfullt och pekar mot en svensk självsyn av anmärkningsvärd stabilitet. Den förändrades bara obetydligt genom andra världskriget, det kalla kriget och kriget mot terrorismen. Sverige upplevde sig som "världsamvete" under "stormaktskriget" 1939–1945, ensam i sin fredlighet och moraliska förträfflighet. Sverige framträdde som "moralisk stormakt" under det kalla kriget genom att inte ta parti i kampen mellan demokrati och diktatur. Men genom första världskriget gavs denna attityd sin första mer fördjupade utformning. Det blev neutralitetens eldprov.

En viss otillräcklighet i Sturfelts material och perspektiv röjer sig emellertid här. Som underrubrik till avhandlingen sätter hon: *Första världskriget i svensk föreställningsvärld*. Det hade blivit riktigare om hon skrivit: "Första världskriget i svensk veckopress". Det är nämligen detta avhandlingens material låter henne uttala sig om. Svävningen får till följd att avhandlingsförfattarinnan aldrig med någon riktig skärpa diskuterar vad veckopressmaterialet säger och inte säger om "svensk föreställningsvärld" med avseende på kriget. Visserligen har Sturfelt en känsla av denna brist och försöker ibland bota den genom att föra in annat material. Ett mycket förtjänstfullt kapitel, "Bortom kriget", handlar sålunda om hur kriget i efterhand avspeglades bland annat i svensk diktning. Temat "minnet av kriget" blir på detta sätt tillgodosett. Men det är ändå påfallande hur föga hon utnyttjat den sekundärlitteratur kring krigsårens debatter som dock finns tillgänglig. Låt mig ge två exempel på vad som inte kommer med i ett veckotidningsmaterial.

En livlig debatt fördes under hela kriget mellan "tyskvänner" och "ententevänner" beträffande vem som egentligen hade rätt i kriget – Tyskland-Österrike eller Frankrike-England-USA. Särskilda tidskrifter grundades där skribenter som Torgny Segerstedt, Anton Blanck, Sven Lidman, Fredrik Böök, Sven He-

din och andra med lidelse diskuterade dessa frågor. Neutralistiska och pacifistiska argument framfördes givetvis också liksom spekulationer om hur efterkrigsvärlden skulle komma att gestaltas.

En annan diskussion som var alltför kontroversiell för att i större utsträckning föras i veckotidningarna gällde själva grundfrågan om Sveriges hållning i kriget. Även om bara ett fåtal krävde Sveriges uppslutning på den ena eller andra sidan kunde neutraliteten ges olika nyanser och genomföras på olika sätt. Den stora diskussionen kom att handla om statsminister Hjalmar Hammarskjölds sätt att utforma svensk neutralitet, till nackdel, enligt många, för Sveriges försörjningsläge.

Dessa diskussioner finns tämligen väl täckta i annan litteratur och Sturfelt skulle inte ha behövt upprepa allt som sagts om dem. Men hon kunde ha försökt föra in dem i sitt resonemang och väva samman dem med de ”berättelser” hon skildrar.

Opponenten Nils Arne Sörensen påminde vid disputationen om hur första världskriget i jämförelsen med det andra blivit ”det glömda kriget”. Att det blivit så i Sverige är särskilt lättförklarligt eftersom första världskriget aldrig kom oss så nära eller blev så hotande som det andra. Ändå är det tydligt som Sturfelt påminner oss om att många av de attityder som formade svensk politik och svenskt medvetande under andra världskriget skulle ha varit otänkbara utan erfarenheten av det första. Från svensk horisont tedde sig det krig som bröt ut 1939 som ett nytt europeiskt ”stormaktskrig” som det gällde att klokt och med gott samvete hålla sig utanför. Drog man någon speciell praktisk slutsats av det föregående gällde det snarast ”Hungerskjölds” misslyckande att trygga försörjningen. Per Albin Hansson var fast besluten att genom en smidigare politik undvika Hammarskjölds ödesdigra principrytteri. Han lyckades också.

Under senare år har forskningsläget ändrats en smula bland svenska historiker av olika kategorier. Idag talas det rentav om att starta ett nätverk av förstavärldskrigetforskare.

Lina Sturfelts *Eldens återsken* må innehålla vissa lakuner – det gör de flesta avhandlingar. Det viktiga är emellertid inte detta utan hen-

nes förmåga att lyfta fram ett stort, tidigare obearbetat och förvånandsvårt givande material. Svensk veckopress skrev bokstavligen hyllmeter om kriget under de aktuella åren. Lina Sturfelt återger sina fynd livfullt och medryckande. Hon kan visa att de verkligen har åtskilligt att säga både om tidsandan och tidsläget under första världskrigets mörka år och om bestående svensk mentalitet.

Svante Nordin

Mediernas kulturhistoria

Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.)

STATENS LJUD- OCH BILDARKIV, 2008, 375 s.

Medier, kultur och historia är tre nyckelbegrepp som trängs i titeln på det åttonde verket i bokserien Mediehistoriskt arkiv. Vid en första anblick kan det tyckas vara ett genomtröskat forskningsfält, men faktum är att tidigare forskning oftast bara förmått jonglera med två av dessa tre begrepp. Man har analyserat olika ”mediekulturer”, ett fält som stundom lider av en nutidsorientering på gränsen till närsynthet, och man har forskat om ”mediehistoria”, traditionellt utifrån en infallsvinkel som lagt (ibland alltför) stark tonvikt vid tekniska innovationsprocesser och utvecklingen av nya medieformer. Bredast är nog den tredje begreppskombinationen, ”kulturhistoria”, ett fält där forskare hittills endast i undantagsfall har varit angelägna om att ta in medieteoritiska perspektiv, i all synnerhet när det gäller undersökningar som rör sig i de sekler som föregick 1900-talet. Och det är ju som bekant ganska många.

Boken visar sig alltså vara, liksom den välbesökta konferens i Vadstena i april 2007 som den är en produkt av, inte bara motiverad utan också behövd. Men lyckas då redaktörerna och de medverkande författarna i boken *Mediernas kulturhistoria* i sin begreppsliga jongleringsakt? Ja, enligt min uppfattning är det som helhet en medryckande bok, rik på såväl infallsrika specificiteter som övergripande resonemang.

Tidsperioden i antologin spänner över drygt tre sekler och redan där är den, åtminstone för medievetenskapens vidkommande, högst ovanlig i sitt slag. Redaktörerna arbetar också med ett avsevärt bredare mediebegrepp än vad som varit gängse inom såväl medie- och kommunikationsforskningen som historieforskningen. Här rymms förvisso press, radio, tv och Internet, men också företeelser som brevskrivande och fotograferande, apparater som mekaniska dockor och ventilationstrummor, artefakter som monument och etnografiska museisamlingar.

Tretton artiklar bildar stommen i boken. Efter inledningen följer Anders Ekströms artikel som på ett belysande sätt plöjer upp fyra huvudspår i forskningsfältet: mediernas historisering, det vidgade mediebegreppet, interestetiska disciplinränder och kulturens materialitet. Därefter indelas de olika delstudierna i fyra teman – mediearkiv, mediemetodologier, mediemaskiner och medielandskap – innan Johan Fornäs och Sven Widmalm får i uppgift att kommentera helheten och även ge sin egen syn på hur forskningsfältet kan utvecklas.

Som alla antologier har denna bok sina klara ljuspunkter och sina något mer skuggiga inslag. Till ljuspunkterna hör i mitt tycke Ylva Habels artikel om medieringen och rasialiseringen av jazzsångerskan Joséphine Baker och Kari Andén-Papadopoulos' bidrag som slår ett slag för det eftersatta fältet "visuell kultur" utifrån exemplet med tortyrbilderna från Abu Ghraib och deras mångfasetterade återanvändningar. Men utöver dessa är det några av de äldrehistoriska resonemangen i boken som dröjt sig kvar eftersom de komplicerat och vidgat helhetsbilden på ett spännande sätt. Till dessa hör Thomas Götselius' diskussion kring de mediala och medieteknologiska förutsättningarna för statlig maktutövning och lästräningen som subjektformande praktik runt sekelskiftet 1700. Ett annat värdefullt stråk finns i resonemangen kring mediemaskinernas, artefakternas, historicitet. YouTube, Flickr och MySpace tillhör förvisso dagens skiftande medielandskap, men till 1700- och 1800-talens lika skiftande dito hör kalejdoskopet, laterna magican och de fysikologiska laboratoriernas optiska apparater.

Det är också i ljuset av de äldrehistoriska bi-

dragen som de nutidsorienterade kan bli mer intressanta. En tanke som exempelvis väcks i läsningen, och som man sedan också får på pränt i redaktörernas efterord, är om inte allt tal om skriftkulturens död är betydligt överdrivet. I dagens digitala medier med Internet i högsätet är det skrivna ordet minst lika viktigt som tidigare i historien. Bloggandet slår hela tiden nya rekord. Böcker läggs ut i elektronisk form, men böcker att fysiskt bläddra i har inte heller förlorat mark. I ett kulturhistoriskt medieperspektiv kan man således få fatt på trögörliga strukturer och inte bara alla dessa krusningar på ytan, dessa ideliga förändringar i medielandskapet. Mediernas kulturhistoria måste sägas vara framgångsrik på båda dessa fronter. Det är en god introduktion till ett utomordentligt brokigt fält.

Marie Cronqvist

Rock och uppror. Amerikansk, brittisk och svensk rockkultur 1955–1969

Björn Horgby

CARLSSON, 2007, 370 s.

Ett av efterkrigstidens viktigaste kulturfenomen är utan tvekan rocken. Elvis Presley, The Beatles, Rolling Stones – *you name it*: det handlar om en kulturell kraft som i hög grad bidragit till att i grunden förändra våra föreställningar om sexualitet, kön och ungdomlighet, som öppnat upp för nya former av kroppslig njutning och sinnemässiga sensationer och som påvisat alternativa levnadsformer som ifrågasätter vad normalitet egentligen står för. Ändå har rockkulturen, liksom en annan fysiskt förankrad och av otygglad utlevelse präglad företeelse, tävlingsidrotten, fram till helt nyligen varit åsidosatt på olika universitetsutbildningar, exempelvis historia och musikvetenskap.

Det har förstas sina kultursociologiska förklaringar: forskande akademiker har i egenkap av kulturelit främjat det som kultureliten

brukar främja, det vill säga föregivet kognitiva och intellektuella (icke-fysiska) företeelser som politik och klassisk musik, före fysiskt expressiva och föregivet vulgära verksamheter som rock och sport. När "Sextiotalet" och ungdomsupproret studerats och avhandlats har det således mestadels handlat om politiska rörelser, men, som historikern Björn Horgby skriver i sin bok *Rock och uppror: Amerikansk, brittisk och svensk rockkultur 1955–1969*, "när Elvis Presley tog ton och Carl Perkins räknade in startade de inte bara en rockkultur utan bidrog även till att förändra det västerländska samhället i kanske större utsträckning än vad den rörelseinriktade forskningen har räknat med".

Horgbys egen slutsats är att ungdomskulturen "i hög grad bidrog till värdeförskjutningen och att en betydelsefull del av kampen om hegemonins diskurser pågick i rockkulturens vardag". Han understryker att upproriskheten inte enbart förekom bland de ungdomar som studerade och valde att organisera sig i olika sociala rörelser, utan även var vanligt förekommande i "de grupper som i högre utsträckning än många organiserade ungdomar formade sin identitet i anslutning till rockkulturen". År 1967 var det exempelvis inte gatukravallerna som stod i fokus för massmedias intresse, utan det gjorde i stället rock- och motkulturen, med hippies och *flower power*.

Här belyser Horgby två fundamentala men ofta negligerade aspekter i sammanhanget, nämligen mediernas betydelse för spridningen av rockkulturen och dess genomslag på marknaden och i offentligheten samt rockkulturens identitetsmässiga betydelse. Den förnande länken mellan media och människors föreställningar och identitetsarbete är representationer av (i det här fallet) rockkulturen, i form av skivor (musik, skivomslag), tidningar, affischer, filmer, tv- och radioprogram osv: Horgby diskuterar bl.a. den mediala representationen av de legendariska rockfestivalerna i Monterey (1967) och Woodstock (1969).

Annars är hegemoni ett huvudbegrepp i Horgbys studie, ett begrepp som han använder för att mäta graden av förändring och de samhälleliga reaktionerna på det rebelliska beteendet. Vad Horgby intresserar sig för är hur rockens ungdomliga uppror, dess antiauktoritära

hållningar och stundom uttalade samhällskritik, påverkat hegemonin och förskjutit gränserna för förhärskande uppfattningar rörande moral, genus och politik. Kategorin moral innefattar framför allt sex och narkotikabruk. Med genus avses (den hackiga) utvecklingen mot könsmässig jämställdhet men också olika former av maskulinitet och femininitet: den maskulinitet och syn på kvinnor och äktenskap som den tidige Elvis gav uttryck åt var något annat än det som Jerry Garcia i Greatful Dead stod för. Med politik avses ett uttalande och tämligen intellektuellt och studentbaserat vänsterpolitiskt motstånd som sökt förändra eller ersätta vad man uppfattat som bristerna i det kapitalistiska samhället.

Bredvid denna organiserade politiska rörelse ställer Horgby dels rockkulturens allmänna rebelliskhet, dels motkulturens mer vaga och i huvudsak antimoderna motstånd. Uppkomsten av dessa tre fenomen sker kronologiskt: när rocken slår igenom vid mitten av 1950-talet är den allmänt rebellisk i förhållande till auktoriteter och sexualmoral. När sedan olika ungdomsstilar under 1960-talet kommer i kontakt med olika former av narkotika växer olika motkulturer fram. Sist, vid slutet av 1960-talet, politiseras ungdomsrörelsen, delvis i samröre med motkulturen.

Horgby har valt att jämföra dels det avslutande 1950-talet med första delen av 1960-talet och det avslutande 1960-talet, dels olika namngivna engelska och amerikanska rockgrupper, närmare bestämt The Beatles, Rolling Stones och The Who på den brittiska sidan och Elvis, Greatful Dead, Country Joe & the Fish, Byrds, Doors, Jefferson Airplane och Crosby, Stills & Nash på den amerikanska. Särskilt imponerande är analysen av Elvis Presleys mångfacetterade kulturella betydelser, vilket var precis vad som gjorde honom så populär. Det skulle givetvis gå att framhäva en mängd andra tongivande artister – exempelvis skymtar The Kinks och Bob Dylan bara förbi som hastigast – men ett urval måste göras och ett av Horgbys urvalskriterium har varit att de amerikanska artisterna (undantaget Elvis) var centrala i hippierepresentationen. Det är exempelvis därför som Simon & Garfunkel inte finns med i urvalet. Nu kan man tänka sig att en her-

rans massa hippies även lyssnade på Simon & Garfunkel, om inte annat hemma på kammaren när andra hippies inte såg på, men Simon & Garfunkel var som sagt inte lika viktiga som de andra, namngivna artisterna i representationen av just hippiekulturen.

Mer undrande blir jag när Horgby påstår att The Monkees inte hade någon betydelse för rockpubliken. De kanske inte var upprorska som Rolling Stones, men låtar som "I'm Not Your Steppin' Stone" och "I'm a Believer", samt inte minst deras populära tv-show (som de som grupp skapades för att göra) torde inte ha varit betydelslös för rockpubliken. Bakom gruppen fanns trots allt folk som regissören Bob Rafelson och Stephen Stills (det var Stills som rekommenderade sin vän Peter Dinklage). Måhända är Horgbys avgränsning mellan föregivet riktig, äkta och potentiellt omstörtande rockmusik å ena sidan och "fejkad" eller harmlös "mainstream"-musik å den andra alltför snäv och kategorisk. Här finns definitivt gränsområden och artister det går att utforska vidare.

Horgby tittar också på hur den brittiska och amerikanska rockkulturen påverkade svensk hegemoni och rockkultur. Här visar det sig att viktiga värdeförskjutningar redan ägt rum i Sverige, på exempelvis sexualmoralens område, till skillnad från i det mer bigotta USA. Därför blev rocken inte så viktig rent upprorsmässigt i Sverige. Musikmässigt var det de engelska banden som dominerade i svenska medier och utövade stor stilmässig påverkan, vad gäller exempelvis killars frisyrer i mer långhärig – och därmed mer oregerlig – riktning.

Vid läsningen av Horgbys mycket intressanta bok bjuds jag på många aha!-upplevelser, både i egenskap av gammal rockfantast och i egenskap av medie- och populärkulturhistoriker. Det är helt enkelt många bitar som här faller på plats. På minussidan finns en slarvig citatteknik. Med sina utkastade tre punkter utan klamrar här och där i citaten går det inte att utläsa om Horgby tagit bort text i en mening eller mellan olika meningar. Eftersom Horgby i studiet av den svenska rockkulturen förutom tidningen *Bildjournalen* utgår från representationen i svensk tv är det också märkligt att han inte använder sig av Michael Forsmans bok

Från klubbbrum till medielabyrint: Ungdomsprogram i radio och TV 1925–1993 (2000). Att litteraturlista och register (tack för det) är upplagda med förnamn först istället som brukligt är med efternamn får kanske tillskrivas någon originalitetsivrande förlagsmedarbetare men irriterande är det i vilket fall som helst.

Huvudintrycket är ändå att denna omfattande, uppslagsrika och först som sist grundliga studie är ett värdefullt bidrag till förståelsen av efterkrigstidens kulturhistoria. Förhoppningsvis kan Horgbys bok också bidra till att rockmusikens historia och uttrycksformer får ökad legitimitet som forsknings- och undervisningsområde. Det är alls ingen dum litteratur på exempelvis grundkurs i kulturvetenskap. Ty vad kan väl intressera kulturstudenter mer än cool rockmusik? Boken torde alltså även kunna ge avsevärda pedagogiska vinster.

Peter Dahlén

En patriotisk drömvärld. Musik, nationalism och genus under det långa 1800-talet

Hanna Enefalk

STUDIA HISTORICA UPSALIENSIA, 2008, 232 s.

Hanna Enefalk analyserar i sin doktorsavhandling innehållet i vad hon själv har valt att benämna "sjungen nationell diskurs". Det handlar om patriotiska sånger framförda av mansköror, en genre som nådde sin kulmen under 1800-talet. Författaren har grundligt gått igenom och analyserat ett digert källmaterial bestående av över tusen sånger skrivna av ca 250 textförfattare. Avhandlingens tidsperiod är lång – den sträcker sig från slutet av 1700-talet till 1900-talets första decennier – men Enefalk lyckas med hjälp av ett fokuserat och självreflekterande grepp behandla ämnet på ett läsarvänligt sätt. I inledningen anger hon som sitt syfte att undersöka "den nationella diskursen som den yttrar sig i sånger; dess 'hur', 'vilka' och 'varför'".

Enefalk behandlar den sjungna nationella diskursen i tre tematiska block. Inledningsvis

diskuterar hon människorna kring den sjungna nationella diskursen, dvs. de som författade texterna, de som uppförde dem, de som producerade dem och slutligen de som konsumerade dem. En särskilt omnämmande förtjänar det arbetsdryga och noggranna kvantitativa arbete Enefalk har lagt ned på källmaterialet. Många forskare hade valt en lättare väg och nöjt sig med den kvalitativa textanalysen. Här kombineras dock genomgående kvalitativ analys med kvantitativ, vilket ger analysen både tyngd och skärpa. De kvalitativa resultaten erbjuder dessutom utan tvekan en god utgångspunkt för fortsatt forskning i anknytning till ämnesområdet.

Själva djupanalysen av sångtexterna följer i avhandlingens andra huvudkapitel. Här diskuteras om folk och monark, frihet och ära, manligt och icke-manligt, familjemetaphor, patriotisk död samt religion. I detta kapitel kopplas källmaterialet som tydligast till avhandlingens teoretiska utgångspunkter, av vilka två är särskilt viktiga. Dels knyter avhandlingen teoretiskt an till nationalismforskningen och de senaste årtiondenas diskussioner om nationen som en konstruktion, vilken leder vidare till frågan om hur känslan av ett nationellt "vi" konstrueras. Frågan om nationens "vi" leder i sin tur vidare till frågan om vilka som i sin tur utsluts ur detta "vi" och på vilka grunder. Denna fråga har behandlats bland annat av den genusvetenskapliga forskningen, som har kritiserat nationalismforskningen för att förbise kvinnors och andra underordnade gruppers exkludering ur den nationella gemenskapen. Under senare tid har man därtill inom genusvetenskapen särskilt fokuserat på hur det "manliga" förhåller sig till det "icke-manliga" i den nationella diskursen.

Analysen av sångtexterna bekräftar i stort sett det som teorierna säger om vilka som inkluderas i nationen. De som framträder i sångerna är män av medelklassen – mera specifikt de män som är beredda att ge sitt liv för nationen. Beredskapen att ta till vapen och offra sitt liv för kollektivet är inträdesbiljetten till fullvärdigt medlemskap i nationen. Överlag dominerar föga överraskande de krigiska sångtexternas explicita innehåll. Enefalk analyserar dock också grundligt de patriotiska

sångernas implicita budskap och relaterar det skickligt till den teoretiska nationalismforskningen.

Undersökningen har en komparativ ansats genom att Enefalk jämför innehållet i den sjungna nationella diskursen i Sverige, Norge och det svenskspråkiga Finland. Även om likheterna i sångernas innehåll klart överväger tillför de små nyansskillnaderna som ändå kan urskiljas avhandlingen en analytisk skärpa som hade saknats om undersökningen hade begränsats till enbart Sverige. De politiska och institutionella skillnader som Norge och särskilt Finland uppvisade i förhållande till Sverige under tidsperioden är relevanta resultat för alla länder. Rent idéhistoriskt kunde man i vissa sammanhang kanske också ha pekat på sådana särdrag som de nordiska länderna hade gemensamt i förhållande till det övriga Europa. Detta gäller exempelvis den bild av den fria bonden som framträder i sångerna och de religiösa förhållandena, dvs. den protestantiska kyrkans starka koppling till staten.

Enefalk tar vid sidan av de renodlat patriotiska sångerna också upp ett antal sånger som hon kallar "anti-patriotiska", bland annat sånger som sjöngs inom arbetarrörelsen. Även om detta material är relativt litet och marginellt tillför det analysen mycket. Den patriotiska sången framträder med större skärpa genom att ställas mot sin motsats.

Hanna Enefalcks avhandling är en grundlig och väl utförd undersökning om en aspekt av konstruktionen av nationen som hittills inte har fått den uppmärksamhet den förtjänat i forskningen. Man får hoppas framtida forskare tar fasta på några av de fortsättningsvis öppna frågeställningar som Enefalk själv resonerar kring i slutet av avhandlingen.

Johanna Wassholm

Sport och medier. En introduktion

Peter Dahlé

IJ-FORLAGET, 2008, 628 s.

Den moderna idrotten, med inriktning mot tävlingar och rekord, är liksom moderna massmedia, ett barn av 1800-talet. Korta besked om segrar och resultat kunde snabbt skickas länder emellan sedan telegrafan utvecklats. Där efter har utvecklingen, både inom idrotten och massmedia, fortsatt. Tv:s framväxt har gjort att fler än någonsin kan följa olika idrottsevenemang. Och fler än någonsin tidigare har en möjlighet att följa dessa på riktigt nära håll. Genom den moderna tekniken kan tittaren hemma i sin tv-fätölj troligen följa tävlingarna bättre än den som är på plats. Om och om igen kan man se vem som vinner i ett sprinterlopp, hur olyckligt någon faller eller när bollen eller pucken går in i mål osv.

Trots att idrott är någonting som engagerar så många och trots att idrott och medier hör nära samman har forskningen inom "mediesport", med få undantag, varit av liten omfattning.

Det är alltså ett jungfruligt område Peter Dahlé, medie- och idrottsforskare vid universitetet i Bergen och Norges idretthögskole i Oslo, närmat sig med sin digra bok *Sport och medier. En introduktion*. I 18 fullmatade kapitel ger han en översikt inte bara över hur idrott behandlats och behandlas i press, radio och tv, i bild, litteratur och musik utan också hur media skapat hjältar och idoler, hur t.ex. tv och reklam hållit fast vid en föräldrad syn på genusrelationer och hur idrott kan utvecklas till kitsch och hur den kan användas i videospel.

Det är, med få undantag, inte egen forskning Peter Dahlé presenterar. Avsikten med boken är, sägs det i baksidestexten, "att ge en introduktion till forskning och teorier om förhållandet mellan sport och medier" och det är det den gör, i mycket hög grad. Här ges en oerhört fyllig genomgång av, såvitt jag kan bedöma, den idrottsforskning som finns i Norden och i den anglosachsiska världen, inte minst

då i USA. Stort som smått presenteras: biografier över kända idrottsmän, översikter över tv-sportens framväxt, nyutkomna avhandlingar likaväl som mindre artiklar och inlägg (t.ex. från sajten idrottsforum.org vid Malmö högskola). Som lärobok måste den vara utmärkt. Den är lättläst, översiktlig, utförlig och aktuell.

Det ligger i läroboksgenrens natur att mycket blir referat och upprepning av vad andra skrivit. Så är det också här. Det är inget fel. Det är det som för läsaren in i den litteratur och den debatt som finns. Samtidigt finns det också passager där Peter Dahlé klart och med skärpa visar var han själv står. Så t.ex. i inledningens uppgörelse med den "fördomsfulla föreställningen om 'sportfänar' [...] det vill säga den uppfattningen att idrottsintresserade människor är en särskild – underförstått socialt och kulturellt lägre stående – typ av människor" och än mer i den svidande vidräkning han ger de ekonomiska intressenas makt över idrotten, den som visades i samband med OS i Lillehammer 1994.

Efter varje kapitel följer en diger bibliografi där inte endast den litteratur som använts i texten tas upp utan också annat som ligger inom samma ämnesområde och som kan vara av intresse. Utmärkt! Här kan den intresserade få många uppslag till egna arbeten. Samtidigt: det hade naturligtvis blivit tårta på tårta att därefter också ha en litteraturlista i slutet men det – eller ett index med namn – hade underlättat för den som söker en bestämd författare. Nu får man bläddra vilket kan bli ganska jobbigt i den mängd information som (tack för det!) finns.

Å andra sidan: sådant är smågnäll. Det samma gäller mitt påpekande att citat ibland översätts, ibland inte. Att ett litet rim av Muhammad Ali citeras på norska får väl anses passabelt, det kommer från en norsk översättning av en amerikansk bok om Ali, men varför skrivs nästa lilla rim på svenska?

En anledning till att det dröjt innan forskningen på ämnesområdet "sport och medier" tagit fart antar Dahlé ligger i det faktum att området "föll [...] mellan två stolar". Massmedieforskningen ansåg sport för "trivial och betydelselös", idrottsforskningen tyckte inte att idrott i medier var "riktig" idrott. Det tycks mig

vara ett riktigt antagande. Men en ändring är på gång – det visar inte minst detta arbete. För som alla goda böcker väcker den frågor – och ger också uppslag till var man kan börja leta efter svaren.

Eva Queckfeldt

Försörd av sin hustru. Genus, folklig praktik och medborgarskap i arbetslöshetshjälpen 1921–1939

Leif Wegerman

ATLAS AKADEMI, 2008, 441 s.

I avhandlingen *Försörd av sin hustru* ger författaren Leif Wegerman ett bidrag till kunskapen om gifta kvinnors arbetskraftsdeltagande och medborgarskap i Sverige under mellankrigstiden. Forskningsläget har förefallit grundmurat men Wegerman menar att det finns mer att säga. Tvärt emot den vedertagna bilden att gifta kvinnor fördes bort från arbetsmarknaden och därmed från möjlighet till medborgarskap på lika villkor som män, hävdar han i likhet med några andra forskare att deras arbetskraftsdeltagande var relativt stort, därtill menar han att det till och med ökade under perioden. Detta tolkas som ett stärkande av kvinnors medborgarskap.

Wegerman vill med sina resultat ifrågasätta bilden av att män premierades som familjeförsörjare och att kvinnor tilldelades samhällsrollen som mödrar och hustrur. Från ett väl upptrampat forskningsspår och med tillika teoretiska inspirationer utviner han ny kunskap genom att studera ett för dessa frågeställningar hittills outnyttjat område för samhällsinterventioner: arbetslöshetspolitiken. Det visar sig vara ett fruktbart grepp som kan nyansera bilden, men enligt min mening inte förändra den i grunden.

Wegerman knyter an till T.H. Marshalls teori om medborgarskap och diskuterar även Alice Kessler-Harris' feministiska kritik av densamma. Kessler-Harris menar att rätten till

arbete är grundläggande för medborgarskap – viktigare än sociala rättigheter – och att kvinnor ännu inte erövrat denna rätt. Hon talar om ekonomiskt medborgarskap. Uppfyllandet av ekonomiskt medborgarskap kräver rätten till arbete, vilket möjliggör individuellt oberoende. Rätten till arbete har sin motpol i skyldigheten att arbeta, och enligt Kessler-Harris har kvinnor inte ålagts denna skyldighet och därför utestängts från fulla rättigheter. Detta forskningsläge, som också på olika sätt karakteriserar svensk historisk forskning, blir utgångspunkten för Wegermans undersökning. Utifrån en lokalhistorisk studie med arbetslöshetshjälpen i fokus menar han sig få till stånd en adekvat ingång för att närma sig frågan om medborgarskap, det vill säga genom att kvinnors relation till arbete och eventuella rätt till arbete synliggörs. Wegerman vill, likt Marshall, inte utgå från att medborgarskap är en universell princip, utan menar att rättigheter och skyldigheter är historiskt specifika och framvuxna genom politiska processer. Det som bidrar till förändring är människors förmåga att utnyttja rättigheter.

Frågeställningen "hur staten förhöll sig till medborgarskap för gifta kvinnor" operationaliseras genom fyra empiriska studier. Den första rör regelverken kring arbetslöshet samt de lagar som reglerar förhållanden mellan markar. Den andra empiriska studien handlar om socialpolitisk praktik, i det här fallet arbetslöshetshjälpens verksamhet i Stockholm. Den tredje handlar om det politiska talet om arbetslöshet i Stockholms stadsfullmäktige. Den fjärde, slutligen, är folkliga praktiker kring familj och försörjning. Det är ett brett spektrum av källor som används för att täcka in samtliga dimensioner av samhället med relevans för medborgarskapsdiskussioner.

Wegerman använder bland annat arbetslöshetskommitténs arkiv där han undersöker 250 hjälpsökande män. Han för en utförlig diskussion kring detta material och dess användbarhet, liksom kring urvalsmetoden. Anledningen till att det enbart är män som undersöks är att endast män kunde ansöka om understöd. Studien av försörjningsförmåga bygger dels på levnadskostnadsundersökningar 1922–1923 och 1932–1933, dels på folkräkningar, i synnerhet den särskilda folkräkningen 1935/36.

Resultaten av de empiriska studierna ger, inte bara var för sig utan sammantaget, stöd för tesen om kvinnors skyldighet att arbeta, menar Wegerman. Därmed har han också belägg för tesen om kvinnors rätt till arbete, och i förlängningen framväxten av kvinnors medborgarskap. Liksom giftermålsbalken, fattigslagstiftningen och det politiska talet i stadsfullmäktige visar arbetslöshetshjälpens verksamhet att makar hade ömsesidig försörjningsplikt. Inte minst arbetslöshetshjälpens praxis visar att hjälpsökande män, vars hustrur hade inkomst, antingen fick avslag på ansökan eller reducerat stöd. Stödet var knutet till familjens förmåga. Levnadskostnadsundersökningarna och folkräkningarna visar att gifta kvinnor stod för 20 procent av ökningen av arbetskraftsdeltagandet mellan 1920 och 1930. Mellan 1920 och 1940 utgjorde deras andel av arbetskraften 30 procent och mellan 1930 och 1940 så mycket som 49 procent.

Avhandlingen bygger på en gedigen socialhistorisk forskning och bearbetning av ett bitvis tungt material. Wegerman är uppfinningsrik i sin ambition att kombinera olika källtyper som helt klart är adekvata för frågeställningen. Jag saknar dock en diskussion om valet av lokalitet för studien. Han driver sin tes systematiskt och relaterar fortlöpande resultaten till tidigare forskning. Det faktum att kvinnor inte kunde söka arbetslöshetsstöd nämner han i förbigående, men det har naturligtvis vissa implikationer när man diskuterar kön och medborgarskap. Visserligen hade gifta kvinnor skyldighet att försörja sig och sin familj i mån av förmåga, men om de saknade förmåga, t.ex. de som före stödansökan inte haft arbetsmarknadskontakter, påverkades inte beviljandegraden.

Det är viktigt att peka på skillnaderna i skyldighet, vilket Alice Kessler-Harris framhåller. Skyldigheter korresponderar med rättigheter. Männens försörjning var ovillkorlig. De kunde tvingas att arbeta, inte bara för att försörja sig själva. Lösdriverlagstiftningen, som inte nämns i avhandlingen, är en ingång till frågan om skyldigheter och rätt till arbete. Den berör de mindre privilegierade i samhället, till skillnad mot de människor som fångas in av levnadskostnadsundersökningen. Lösdriv-

verilagen var ett hot mot män och mot ogifta kvinnor, och studier visar att denna repressiva lagstiftning, som användes även under mellankrigstiden, ställde krav på ogifta kvinnor att söka sig lönearbete. Den gällde däremot inte gifta kvinnor, som skyddades av äktenskapet. Det var långt fler män som drabbades. Som exempel kan nämnas att det år 1934 anhölls 8063 personer, varav 824 kvinnor.

Skillnaden mellan mäns och kvinnors skyldigheter kunde diskuteras mer i Wegermans avhandling. Genom att helt sonika sätta familjen och familjens förmåga i centrum, framför individen och individens förmåga, ändrar han de teoretiska perspektiv som väglett tidigare forskning kring kvinnors medborgarskap. En sådan perspektivförskjutning kräver en utförlig diskussion som tyvärr saknas i det här sammanhanget. Men avhandlingen bidrar med viktiga empiriska resultat som nyanserar tidigare forskning.

Monika Edgren

Fordismens kris och löntagarfonder i Sverige

Ilja Viktorov

ACTA UNIVERSITATIS STOCKHOLMIENSIS,
2006, 311 s.

Ilja Viktorovs avhandling, *Fordismens kris och löntagarfonder i Sverige*, är en ambitiös studie av i princip allt källmaterial som rör löntagarfondsdebatten. Den bygger på mycket omfattande och grundliga arkivstudier, och dess väsentliga bidrag ligger i att den visar att löntagarfrågan var förankrad i 1970-talets radikaliserings av LO-kollektivet. Viktorov klargör också att frågan om löntagarfonderna byggde på inneboende spänningar i den svenska modellen. Han syftar då inte bara på den latenta konflikten mellan fack och arbetsgivare utan också på olösta konflikter mellan arbetstagarer och förbund inom LO. Avhandlingen innehåller också en omfattande genomgång av arbetargivarsidan och strategin bakom SAF:s demonstrationer och det slutliga uttåget från

förhandlingsbordet 1981. Det är en mycket väl-skriven och grundlig studie.

Det som särskilt skiljer ut avhandlingen är dock inte dess bild av löntagarfondsdebatten, som redan är väl beskriven av tidigare studier. Framför allt ger avhandlingen ny kunskap genom att den sätter löntagarfondsfrågan i ett särskilt sammanhang, nämligen det som författaren benämner som fordismens kris. Det är på den punkten som avhandlingen väcker intresse. Det är också på den punkten den är problematisk.

I själva verket skulle man kunna säga att Viktorovs avhandling markerar ett slags tillbakagång. Efter cirka ett årtionde av studier kring den svenska modellens språk, politik och kultur går Viktorov tillbaka till en i grunden strukturalistisk ansats som försöker förklara löntagarfondsdebatten som ett uttryck för inneboende spänningar i den svenska modellen. Viktorov menar att den svenska modellen bör betraktas som ett uttryck för den fordistiska produktionsordning som kännetecknade västvärldens industriländer under efterkrigstiden. Med detta perspektiv framstår löntagarfondsdebatten som oundviklig och närmast som inbyggd i de särskilda förhållanden mellan arbete och kapital som den svenska modellen institutionaliserade.

Författaren utgår ifrån de tre teoribildningar som lagt en del av grunden till det omfattande idékomplex som diskussionen om fordism utgör, nämligen den franska regleringsskolan, vars förgrundsgestalt är ekonomen Robert Boyer, den amerikanska diskussionen om flexibel specialisering som inleddes med publiceringen av Michael Piores och Charles Sabels *The Second Industrial Divide* samt den neo-schumpeterianska ansatsen. Dessa tre teoribildningar innehåller väsentliga skillnader i synen på vad fordism och postfordism är, liksom i synen på relationen mellan ekonomi och politik eller, om man så vill, på förhållandet mellan basen och överbyggnaden. Det är synd att Viktorov inte tar fasta på dessa skillnader – de skulle i sig ha kunnat utgöra en viktig problematisering för avhandlingen.

Internationellt har diskussionen om fordismens kris hängt samman med mycket större idékomplex kring kapitalismens och industri-

samhällets förändring. Boyer har, liksom den brittiske intellektuelle Bob Jessop, varit viktig för att influera en postmarxistisk debatt om behovet av nya former av politiska regleringar i globaliseringens tidevarv. Piores och Sabels verk blev på många sätt utgångspunkten för diskussionen om den nya ekonomin och om de former av flexibilitet och datorisering som präglat västvärldens ekonomiska politik under det senaste decenniet. Vi har i Sverige haft väldigt lite av denna internationella diskussion. Det är därför föredömligt att avhandlingen försöker introducera den. Tyvärr tycker jag inte att avhandlingens diskussion räcker till en omtolkning varken av den svenska modellen som produktionsystem, eller av löntagarfondsfrågan som det politiska uttrycket för detta systems kris. Den verkliga bristen är att författaren aldrig själv ifrågasätter sina utgångspunkter. Han redogör inte för hur hans egen tolkning av den svenska modellen skiljer sig från andra perspektiv, som istället fokuserar modellens genusordning, diskursiva kamp eller ideologiska ramar. Han har en viss tendens att avfärda dessa perspektiv, som ju dominerat forskningsläget under senare år. Han kallar dem "försök till postmodernism".

Personligen tror jag det är olyckligt att ekonomin på olika sätt fallit bort ur forskningen kring den svenska modellen. Det är viktigt att reflektera kring den svenska modellen som en viss form av produktionsordning med såväl likheter som skillnader mot hur industrisamhället organiserats i andra länder, på andra kontinenter och i andra världsdelar. Men jag saknar en kritisk diskussion om detta i forskningsläget. Jag undrar också hur Viktorov själv förhåller sig till 1970- och 1980-talets ekonomisk- och socialhistoriska studier av den svenska modellen – ett forskningsläge som författaren tydligt lutar sig mot, samtidigt som han går förbi mycket annat i den mer nutida diskussionen om den svenska modellen.

Jag skulle också gärna ha velat se en kritisk diskussion om begränsningarna med den strukturalistiska ansatsen. För Viktorov är löntagarfonderna ett uttryck för en produktionsordning i kris, som ytterst dikteras av inneboende motsättningar i den svenska kapitalismens ordning. Man kan tycka att detta

betraktelsesätt är förlegat. Jag accepterar gärna att den svenska modellen var full av motsättningar, och att många av dess viktiga politiska debatter var ett uttryck för hur dessa motsättningar hanterades politiskt. Men jag har en annan syn på relationen mellan ekonomin och politiken än Viktorov: en politisk kampfråga som lönatagarfondsdebatten må höra hemma i en viss produktionsordning, men den utgör ju också ett försök att förändra denna. Ekonomiska institutioner är ytterst politiska och sociala skapelser och försök görs att förändra dem. Viktorov bortser från, och känner kanske inte till, hela den strömning som idag kallas *critical political economy* eller *new political economy*, som bygger på den postmarxistiska diskussionen om fordism och postfordism och som på givande sätt integrerat "postmoderna" perspektiv, så att det som på 1970-talet betraktades som överbyggnaden idag tenderar att ses som en diskursiv och ideologisk förutsättning för ekonomins materiella uttryck. Den samtida diskussionen om fordism och postfordism tenderar att se dem som ideologiska system, naturligtvis med materiella uttryck. Den av Viktorov citerade Bob Jessop är, genom sina senare arbeten (som inte citeras), en förgrundsgestalt för denna riktning, där man också kan nämna Magnus Ryners (inte heller citerade) bok om den svenska modellens kris. Man behöver naturligtvis inte hålla med om allt i dessa teoretiska perspektiv. Men det är här som mycket av den pågående idédebatten om svensk kapitalism kontra andra former av kapitalism förs idag, och det är förvånansvärt att den inte har någon plats i Viktorovs avhandling – eftersom hans intresse för problematiken är uppenbart.

Det konkreta resultatet är att Viktorov inte når fram till en kritisk diskussion vare sig av fordismen eller av den svenska modellen. Istället behandlar han dessa som oproblematiska storheter, och går därmed förbi stora delar av det senaste årtiondets forskning.

Jenny Andersson

Kapitalets politik och politikens kapital. Högermän, industrimän och patriarker 1890–1985

Christer Ericsson

SANTÉRUS FÖRLAG, 2008, 282 s.

Christer Ericsson har tagit sig an uppgiften att skriva en bok om de företagare som engagerat sig i den svenska högern från tiden före partiväsendets bildande fram till den nyliberala revolutionen på 1980-talet. I åtta kapitel med ganska olikartade tema får vi följa generationer av svenska företagare i deras roller som företagsledare, riksdagsmän, finansärer och politiska debattörer. I ett inledande kapitel diskuterar Ericsson förstakammarhögern som före det demokratiska genombrottet 1921 i stor utsträckning bestod av brukspatroner. Läsaren presenteras för nio företagsledare i en närmast kollektivbiografisk framställning. Samtliga var konservativa patriarker och självklara ledare i de lokalsamhällen och företag från vilka de kom. Författaren skiljer på auktoritär och didaktisk patriarkalism där den senare skiljer sig från den förra genom att vara mildare och mer reformvänlig i syfte att förekomma arbetarnas krav på förändring. (Ericsson har tidigare använt samma distinktion t.ex. i sin doktorsavhandling från 1997 om patriarkalismen på Nyby bruk.) I följande kapitel presenteras läsaren för ytterligare sex företagare och riksdagsmän verksamma under 1930-1960-talen. Ericsson menar att didaktisk patriarkalism fortfarande dominerade dessa mäns tänkande trots att en liberal ekonomi, en stark arbetarrörelse och en modern välfärdsstat växte fram under perioden.

I kapitel fyra och fem lämnar författaren det kollektivbiografiska angreppssättet och diskuterar mer allmänt relationen mellan partioorganisationen och näringslivet. Kapitlen skildrar företagarnas betydelse för partiets bildande, arbetsgivarnas betydelse för partiets finansiering samt hur ett växande missnöje med partiet från storföretagens sida under 1950- och 1960-talen så småningom ledde till ett minskande engagemang från industriledare och ett

ökat utrymme för småföretagsledare att göra sig gällande inom partiet. Storföretagsledarna marscherade ut, menar författaren stödd på tidigare forskning, som ett resultat av professionaliseringen av såväl företagarrollen som av politikerrollen.

Bokens sista del, kapitlen sex och sju, är mer idéanalytiskt inriktade och behandlar de i högern verksamma företagens uppfattning om demokratin och dess införande samt deras inställning till arbetarinflytande i företagen. Författaren betecknar själv kapitel sju som bokens huvudkapitel. Vad beträffar den allmänna rösträtten konstaterar han att det i ett tidigt skede (1907 års rösträttsreform) fanns en tydlig skillnad mellan moderata och konservativa industrimän i synen på rösträtten. För de moderata var det självklart att en rösträttsreform behövdes om högern inte helt skulle förlora inflytande i den demokratiseringsprocess som måste komma. I ett senare skede (1921) var dock högerns industrimän eniga i sitt motstånd, ett motstånd som delvis kvarstod i form av motvilja under 1930-talet. Författaren visar med detta att industrimännen inte avvek från högerväljare i allmänhet i dessa avseenden. Under 1950-talet lanserade högern begreppet ägardemokrati. Det var ett begrepp som hämtats från det brittiska tory-partiets *property owning democracy*. Ägandet skulle spridas bland människor och den ägande demokratin ställdes i motsats till den sociala demokratin. Även om han inte skriver det rent ut tycks Ericsson uppfatta antagandet av ägardemokratin på 1956 års partistämman som något av partiets uppror mot storindustrin.

I kapitel sju följer författaren frågan om högerns industriledares inställning till arbetarinflytande och industriell ekonomi i företagen från sekelskiftet 1900 fram till löntagarfondsdebatten. Inte oväntat finner han ett starkt motstånd från högerföretagarna mot alla former av medbestämmande men inte helt utan reservationer. Dels finner han skilda synsätt mellan företrädarna för auktoritär respektive didaktisk patriarkalism där de auktoritära var starka motståndare till alla former av yttre inflytande i företagen medan de didaktiska såg arbetarinflytande som ett sätt att "fostra" arbetarna. Den senare linjen företrädades av K.F.

Göransson vid Sandviken och William Nisser vid Grycksbo samt av Sven Lübeck, socialminister i Lindmans regering 1928–1930. När frågan om industriell demokrati återkom i arbetarrörelsens efterkrigsprogram mottogs den med skepsis från SAF och industriförbundet medan en rad industriledare inom högern tycks ha uppfattat frågan ur ett patriarkalt perspektiv där medbestämmande kunde knyta de anställda till företaget, bilda utgångspunkt för samförstånd och ytterst verka produktionsbefrämjande. Under 1970-talet hamnade medinflytandefrågan i centrum för den politiska debatten genom medbestämmandelagen (MBL) och löntagarfondsförslaget. I den första frågan intog moderaterna en ambivalent hållning vilken senare övergick i en restriktiv i likhet med de övriga borgerliga partierna. Motståndet mot löntagarfonderna från såväl moderater som småföretagare var kompakt. Den kollektivering av aktieäggande som löntagarfonderna innebar uppfattades som den direkta motsatsen till ekonomisk demokrati: ökad maktkoncentration istället för spridd. Storföretagarna var inledningsvis mer positiva men efter att Curt Nicolin blivit SAF-ordförande 1976 var motståndet från företagarhåll totalt.

Kritik kan riktas mot boken för att författaren inte är särskilt benägen att problematisera sitt ämne eller sätta in det i ett sammanhang. Några särskilt tydliga frågeställningar formulerar han inte och detta leder till att några tydliga slutsatser heller inte dras. Inga försök att abstrahera eller generalisera kring frågeställningar görs och inte heller några försök att sätta in undersökningen i ett internationellt sammanhang. Har andra länders företagare haft liknande problem att göra sina röster hörda i politiken? Har patriarkalismen dröjt sig kvar i andra länder på motsvarande vis? Hur har författare i andra länder tacklat samma frågekomplex som Ericsson? I böcker som *Big Business: The European Experience in the Twentieth Century* (Oxford University Press 1997) av Youssef Cassis och Michael Useems *The Inner Circle. Large Corporations and the Rise of Business Political Activity in the U.S. and U.K.* (Oxford University Press 1984) behandlas just frågan om hur företagsledare sett på sitt politiska ansvar och Peter A. Swensson har nyligen gi-

vit upphov till debatt då han i boken *Capitals against Markets: the Making of Labor Markets and Welfare States in the United States and Sweden* (Oxford University Press 2002) hävdar att arbetsgivarna spelat en pådrivande roll för framväxten av den svenska välfärdsstaten. Det hade varit intressant att få veta hur Ericssons resultat står sig i förhållande till dessa forskningslägen.

Att följa relationen mellan industri och parti är ett originellt grepp och författaren lyckas därför ge en ny och delvis annorlunda bild av partiet jämfört med tidigare forskning. Samtidigt blir det något förvirrande att fokusera på industriledare inom högern eftersom undersökningsobjektet vare sig blir industrin eller politiken. Föremål för undersökningen är industriledare som "tillhörde den krets som varit aktiv i den rikspolitiska diskussionen och/eller innehade en betydelsefull position inom högern". Det är alltså de företagare som deltagit i den politiska debatten som boken följer men därmed är inte sagt att dessa företagsledare haft någon betydelsefull position vare sig inom företagavärlden eller inom partiet. Flera av första kammarens brukspatroner under tidigt 1900-tal var viktiga i Industrisverige men riksdagsgrupperna var då helt självständiga i förhållande till partiorganisationen så de representerade inga andra än sig själva. Sven Lübeck, Erik Hovhammar och Hans Rudberg framträder hos Ericsson som företrädare för didaktisk patriarkalism under 1930- respektive 1960-talet men ingen av dem hade någon framträdande position inom svensk industri. Några, som Vilhelm Lundvik, Ernst Wehtje och Sven Emil Lundberg var tunga namn i näringslivet och de har uppenbarligen kommit in i partiet respektive riksdagen som representanter för Industriförbundet, i vilket de samtidigt innehåft ledande positioner. De kommer dock inte till tals i boken eftersom de inte varit särskilt aktiva i riksdagsdebatten.

Samtidigt som det är svårt att veta vilka av "riksdagsföretagarna" som haft någon förankring i företagavärlden får vi heller inte veta i vilken utsträckning de företagsledare som Ericsson lyfter fram påverkat partiets politik. Det är i och för sig en av de svåraste frågor man

kan ställa när man beforskar relationen mellan parti och intressegrupp. Det måste till en högst originell forskningsinsats för att belysa detta problem och jag uppfattar det därför inte som någon avgörande brist att Ericsson inte kommit åt denna fråga.

Tråkigt är däremot att akribin inte är helt övertygande och stundom på gränsen till slarvig. Litteratur refereras som inte finns upptagen i litteraturförteckningen, vid några tillfällen saknas referenser eller hänvisas alldeles uppenbart till fel dokument och vid andra tillfällen refereras litteratur som inte alls berör det som avhandlas. Stora avsnitt av boken bygger på sekundärlitteratur. Detta är förstas oundvikligt eftersom den spänner över hela 95 års politisk utveckling. Problemet är dock att författaren inte tydligt markerar vad som är egna resultat och vad som är andras. Som läsare blir man därför stundom osäker på vad som är Ericssons egna resultat och var han egentligen inte går utöver den litteratur han refererar.

Trots dessa anmärkningar menar jag att Ericssons bok om högermän, industrimän och patriarker är ett välkommet tillskott både till forskningen om svenska politiska partier och till forskningen om den svenska modellen. Den är välskrivnen och lättläst. Till bokens förtjänster hör också att den i någon mån trampar ny mark, i synnerhet då Ericsson lyfter fram de patriarkala dragen i industrimännens tänkande – inte bara kring sekelskiftet 1900 där vi förväntar oss det – utan långt in på 1970-talet. Detta uppfattar jag också som bokens huvudsakliga slutsats och hade författaren försökt hade han kunnat integrera denna i forskningen kring den svenska modellen. Uppenbarligen har de politiskt aktiva företagarna varit starkt samförståndsinriktade även om de föredragit att organisera detta samförstånd kring företaget hellre än kring staten.

Niklas Stenlås

Railroading and Labor Migration. Class and Ethnicity in Expanding Capitalism in Northern Minnesota, the 1880s to the Mid 1920s

Jimmy Engren

VÄXJÖ UNIVERSITY PRESS, 2007, 434 s.

Forskningen om svenska invandrare och deras historia i USA har långa traditioner, såväl i Sverige som i USA, och vid det här laget har många aspekter av den svenskamerikanska historien och kulturen behandlats. Ett område som dock inte har fått den uppmärksamhet som det förtjänar är svensk-amerikansk arbetarhistoria. Det är därför glädjande att Jimmy Engren i föreliggande doktorsavhandling från Växjö universitet ger ett viktigt bidrag för att förbättra detta forskningsläge.

I den amerikanska forskningen kring den europeiska massinvandringen under det dryga århundradet mellan 1820 och 1930 finns åtminstone två tydliga traditioner: en som fokuserar invandrarernas klasstillhörighet och deras roll i den amerikanska arbetarklassen och en som lägger större tonvikt vid etniciteten och tenderar att tillmäta migranternas invandrarskap större förklarings- och tolkningsvärde. Relativt få studier har så explicit och framgångsrikt som Engrens lyckats kombinera ansatser från både *labor* och *immigration and ethnic history*.

Utgångspunkten för Engrens studie är framväxten av en omfattande gruvdrift i norra Minnesota under 1800-talets senare del, då malm började utvinnas i det stora s.k. Iron Range-området. Arbetskraften vid dessa gruvor präglades av invandringen från olika delar av Europa till USA och Minnesota, och ett heterogent etniskt samhälle växte fram, där svenskar, normän, och finländare blev betydande grupper. Avhandlingens fokus ligger dels på ett amerikanskt järnvägsbolag – Duluth & Iron Range Railroad (D&IR) – som grundades för att frakta malm från gruvområdena till hamnstaden Two Harbors, belägen vid Övre sjöns (Lake Superior) norra strand,

dels på Two Harbor och dess omland, vilkas utveckling starkt präglades av järnvägsbolaget. Järnvägen började inte byggas förrän 1883, och den nådde Two Harbors ett år senare. Den första järnmalmen skeppades ut med stålverken i Cleveland som destination i augusti 1884. Järnvägen förlängdes senare söderut till Duluth, och under 1900-talets första årtionde togs den över av Rockefeller's U.S. Steel.

Avhandlingen ger ett tungt empiriskt bidrag till vår förståelse av arbetskraftens sammansättning och organisation vid D&IR. Genom detaljerade analyser av företagets personalregister som har bevarats i Minnesota Historical Society kan Engren visa den roll som den etniska faktorn spelade på D&IR, och att mycket tydliga etniska hierarkier existerade bland D&IR:s anställda. Det empiriska materialet som ligger till grund för denna analys är inte lättbearbetat, och Engrens resultat vilar på en betydande empirisk och metodologisk arbetsinsats.

De högre positionerna inom företaget innehades av amerikaner utan någon invandrarbakgrund (anglo-amerikanerna), medan de lägre och okvalificerade yrkeskategorierna dominerades av invandrare. Över tid ökade komplexiteten, både vad avser de olika invandrargrupperna som var anställda på järnvägsbolaget och deras relativa hierarkiska positioner. 1880 dominerade anglo-amerikanerna i arbetsledande och kvalificerade arbeten, medan invandrare, främst nordbor, men också irländare och tyskar, var i majoritet bland arbetarna. 1920 hade stora grupper öst- och syd-europeiska invandrare tillkommit, och dessa grupper stod nu lägst på den hierarkiska skalan. Social mobilitet existerade bland de nordiska invandrarna, och då framför allt deras i USA födda barn, vilka många nu återfanns på järnvägsbolagets kontor och ibland i arbetsledande ställning. D&IR uppvisar alltså en tydligt etnisk segmentering, där både språkkunskaper och generationstillhörighet också synes ha spelat en viktig roll.

Årtiondena kring sekelskiftet 1900 präglades i USA av framväxten av populistiska och radikala politiska strömningar som utmanade de etablerade politiska partierna. Denna rörelse, som av vissa historiker ses som en del av en

politisk *re-alignment* i det amerikanska samhället vid 1890-talets mitt, var speciellt tydlig i Mellanvästern, och skandinaviska invandrare i delstater som Minnesota, Wisconsin, och South och North Dakota spelade en betydande roll i denna utveckling. Engrens avhandling ger också ett viktigt bidrag till förståelsen av samspelet mellan klass och etnicitet i dessa processer genom en inträngande lokalstudie av politiska och kulturella förhållanden i Two Harbors. Engren menar att en alternativ politisk och kulturell offentlighet till den dominerande angloamerikanska borgerligheten växte fram i Two Harbors och det omgivande Lake County, och att denna var fotad i den politiskt radikala kulturen bland arbetarbefolkningen i området.

En noggrann analys av ett antal politiska val mellan 1888 och 1920 baserad bl.a. på officiell statistik och tidningsmaterial visar en del av denna motoffentlighet och gör det möjligt för författaren att spåra hur bl.a. de skandinaviska väljarna övergav sin traditionella lojalitet mot republikanerna (Lincolns gamla parti) och alltmer drogs mot populisterna i Lake County och efter sekelskiftet också mot socialistpartiet i Two Harbors. Engren kan också bekräfta bilden av hur skandinaver för första gången framträder som politiska kandidater, vilket ytterligare ökar deras stöd i invandrarsamfundet. Den mycket framgångsrike norskfödde Knute Nelson som blev representanthusledamot, guvernör, och senator, fick t.ex. starkt stöd i guvernörsvalet 1894. Svenskar var också aktiva i socialistpartiet i Two Harbors på 1910-talet. (Skandinav-amerikanerna har även efter 1920 fortsatt att ha en stark ställning i Minnesota-politiken inom bägge partierna.)

Engren tillhandahåller också en spänstig diskussion kring den radikala politiska kulturen i Two Harbors, bl.a. knuten till stadens salooner, där han identifierar fyra av tio som svensk etniskt kodade. Dessa fungerade som mötesplatser och gav, menar Engren, möjligheter för dess besökare att bejaka både sin etnicitet och sin klass. Ett mera organiserat kulturellt liv förekom också, och svenska medlemmar av socialistpartiet var t.ex. aktiva i teaterföreställningar, debatter och diskussioner. Engren antyder här framväxten av en svensk-

amerikansk folkrörelsekultur i Two Harbors. Han kunde med fördel ha stärkt sitt argument genom jämförelser med en liknande utveckling bland svensk-amerikaner i Rockford och Chicago, något som har studerats av Lars Wendelius och Lars Furuland.

Jimmy Engren har skrivit en viktig avhandling om samspelet mellan klass och etnicitet i norra Minnesota. Hans använder framgångsrikt teoretiska perspektiv och forskningslägen från amerikansk *labor – och immigration history* för att formulera och behandla sina egna frågor. Genom att svenska invandrare ofta står i fokus blir studien också ett viktigt bidrag till svensk-amerikansk historia.

Dag Blanck

Jorden vi ärvde. Arvsöverlåtelse och familjestrategier på den uppländska landsbygden 1810–1930

Sofia Holmlund

ACTA UNIVERSITATIS STOCKHOLMIENSIS,
2007, 244 s.

De vanligaste sätten att överföra jordegendom i det agrara samhället var genom arv, byte eller genom försäljning. I och med bördsrättens avskaffande 1863 ökades, utifrån ett legalt perspektiv, möjligheterna för försäljning, då släkten inte längre hade förköpsrätt. Jordens sedan länge starka koppling till släkten avklingade. Det skulle kunna uttryckas som att jord blev en handelsvara, vilket dock Sofia Holmlund i sin avhandling *Jorden vi ärvde* väljer att inte betona. Istället avgränsar hon sin studie till att handla om jordöverföringar genom arv med utgångspunkten att det alltid fanns en vilja hos familjen som kom till uttryck i olika strategier att behålla jorden inom släkten.

Studien ramas in och motiveras utifrån samhälleliga förändringar, familjeförhållandenas villkor och arvets gränser. Hon ger en djupgående inblick i de omständigheter och villkor som överföring av jord genom arv ingick i från 1810 till 1930. Studiens resultat i relation

till samtida samhällsförändringar har utgjort grund för en periodisering. Den första perioden sträcker sig fram till 1845, då arvsrätten för adeln och böndernas kvinnor utvidgades. Den andra perioden, 1845–1885, motiveras av den pågående proletariseringen, ett begrepp som Holmlund dock inte använder men mycket väl beskriver. Villkoren att kunna upprätthålla ett bärkraftigt jordbruk var förändrade med påtagliga konsekvenser för både individer och familjer. Den tredje perioden, 1885–1930, kännetecknas av ytterligare en strukturomvandling, urbanisering och utflyttning.

I sitt empiriska arbete behandlar Holmlund 266 arvsöverlåtelse i uppländska Estuna. Begreppet strategi är centralt och används i betydelsen medvetet agerande för att nå ett visst mål utifrån konsensus om normer omkring förfarandet. Inspiration till hur begreppet ska förstås hämtar Holmlund från både Pierre Bourdieu och Liam Kennedy. Framförallt Kennedys tes att mängden resurser en familj förfogar över har stor betydelse för arvets utformning finns fortlöpande med i undersökningen.

Före 1845 tilldelades döttrar mindre jord än söner. Efter 1845 ändrades detta, men samtidigt ändrades böndernas strategier. En mycket tydlig sådan är att en större andel av jord som överfördes genom arv uppläts till försäljning. Holmlund visar att ett sådant förfarande var vanligare i mindre hemman och där det fanns flera döttrar bland arvingarna. Hon menar att denna strategi inte syftade till att fördela döttrarna, utan snarare till att säkra att jordegendomen kunde överföras inom familjen utan att splittras i för små enheter så att ett bärkraftigt jordbruk fortsatt kunde bedrivas. Resonemanget förutsätter dock att det i första hand inte var en dotter som skulle föra jordbruket vidare. I linje med tidigare forskning visar Holmlund att kvinnor tilldelades jord när det endast fanns kvinnliga arvingar eller när jordinnehavet var omfattande.

Efter 1885 ändras arvsstrategierna. Man skulle kunna säga, vilket Holmlund inte gör, att det sker en polarisering av jordägandet. Stora egendomar överförs odelade och de utökas efterhand. Mindre egendomar delas upp i allt fler enheter. Holmlund tolkar detta som att

de jordägande familjerna agerade rationellt utifrån de förutsättningar de hade.

Holmlund tar även upp giftermålsmönster och visar att det förelåg ett samband mellan giftermål och arv. Då arvingarna fick vänta allt längre på arv och strategin att överföra enheten odelad var implementerad lämnade många bygden och etablerade sig inom andra yrken. Många söner som stannade kvar, särskilt på mindre gårdar, förblev ogifta.

Holmlunds viktigaste resultat är dock att hon visar på betydelsen av att jordbruksenheten utvidgades för att den fortsatt skulle kunna överföras inom familjen och bli en släktgård. De gårdar som i början av den tredje delperioden kunde expandera var redan då stora enheter och delades inte utan kunde istället utvidgas.

Det är ett imponerande, omfattande och noggrant arbete som Holmlund genomfört. Hon avgränsar tydligt sin studie till jordöverföringar genom arv, dock snarare utifrån metodiska överväganden än teoretiska. Överföringar genom arv utgjorde över hela perioden inte mer än 14 procent av det totala antalet överföringar. Det är således en allt mindre andel av det totala antalet jordöverföringar som studeras. Jag hade därför gärna sett att Holmlund avslutningsvis diskuterat arvsöverföringar i relation till försäljningar. De resultat hon för fram är mycket intressanta och visar att mönstren för jordöverföring genom arv har mycket stora likheter med dem vid rena försäljningar. Holmlunds explicit nedtonade teoretiska positionering, som kommer till uttryck i hennes försiktighet i användandet av etablerade teoretiska begrepp, överlåter dock till läsaren att tolka de presenterade resultaten. Självläger Holmlund tonvikten vid familjens och individernas rationella val och strategier. Men med denna avhandling har den agrarhistoriska forskningen tillförts empirisk kunskap om överföringar genom arv och kunskapen om det tidiga 1900-talets agrara samhälle har fått ett tillskott.

Ulla Rosén

Arkitektoniska visioner under statligt förmyndarskap. En studie av Överintendentsämbetets verksamhet och organisation 1818–1917

Cathrine Mellander

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG, 2008, 335 s.

Allt ”fördjupa bilden av” historiska fenomen är populärt och ett tillskott till detta område är konstvetaren Cathrine Mellanders avhandling. Mellander ger en mångskiftande och detaljrik bild av Överintendentsämbetes utveckling och betydelse för offentligt profant och sakralt byggande under ett, enligt författaren, socioekonomiskt omvälvande 1800-tal. Bilden framhåvs ytterligare med hjälp av väl valda, nytagna fotografier och av Överintendentsämbetets ritningar av bland annat kyrkor, vårdinrättningar och läroverk.

Genom de många frågor Mellander ställer berörs åtskilliga ämnen: Vilka direktiv och vilken praxis rådde på ämbetet, och hur förändrades de över tid? Integrerades konstnärliga värderingar i verksamheten? Hur såg samspelet mellan de lokala, regionala och centrala aktörerna ut? För att bearbeta dessa frågeställningar har författaren inspirerats av Fred W. Riggs teori om det prismatiska samhället – där förvaltningens utveckling i tid och rum analyseras som vägrörelser – liksom av en modell utarbetad av Juha Vartola för att analysera en förvaltnings olika nivåer: struktur, process och kultur. Operationaliseringen görs genom att avhandlingens disposition följer modellens element: del I representerar struktur och del II process och kultur. Mellander understryker också vikten av att studera aktörernas agerande utifrån både ett individuellt och ett kollektivt perspektiv. Hon diskuterar i detta sammanhang Anthony Giddens’ begrepp strukturation och Jan Gletes resonemang om mikro- och makronivåer. I slutsatserna återknyts direkt till vissa av dessa teorier, som annars lyser med sin frånvaro i den empiriska undersökningen.

Med den första delen, strukturen, vill Mellander ge ”ett slags fond eller förstälsehori-

son” inför del II, något hon också lyckas väl med. Avsnittet inleds med en prolog om Överintendentsämbetets tidiga utveckling. Denna följs i kapitel 1–3, vilka nästan uteslutande är baserade på sekundärkällor, av en beskrivning av Överintendentsämbetets roll, dess handläggning av profant och sakralt offentligt byggande, samt arkitektutbildningens utveckling mellan 1818 och 1917.

Bokens andra del utgår ifrån hur process och kultur växelverkade inom ämbetet. I fyra kronologiska kapitel introduceras olika teman relaterade till fallstudier av nybyggnation, i huvudsak baserade på källor från Överintendentsämbetets huvudarkiv. Fallstudierna behandlar själva samspelet mellan aktörerna, ämbetets insatser och den socioekonomiska kontext i vilken offentliga byggnader uppfördes. Det faktum att Mellander inte studerat några lokala arkiv medför att hennes tolkningar av lokala aktörers motiv och handlingar endast kan betraktas som tentativa. Därmed går ett potentiellt förklaringsvärde förlorat. I ett separat kapitel porträtteras de arkitekter vilkas verksamhet analyseras i fallstudierna: Carl Gustaf Blom Carlsson, Henrik Albert Törnquist, Abraham Ludvig Hedin och Fritz Herman Vilhelm Eckert. Här finns en viss överlappning i förhållande till tidigare kapitel, men avsnittet ger ändå den arkitekturhistoriskt intresserade läsaren ytterligare information av biografisk natur.

Arkitekterna ställdes dagligen inför den strategiskt komplexa rollen som länk mellan lokala beställare och Kungl. Maj:t som beslutsfattare. Lokala agendor, liksom ofta små kassor, ställdes mot arkitektoniska ideal. En mycket intressant trend som Mellander identifierar i detta sammanhang är den kompromissvilja som ämbetet visade lokala beställare, framför allt under 1800-talets förra hälft men även senare. Ett antal möjliga förklaringar presenteras, däribland ekonomiska, och att det var bättre att kompromissa för att överhuvudtaget få till stånd en ny byggnad. Ett annat troligt motiv, vilket bara nämns i förbigående, var att ämbetsarkitekterna fram till 1879 års instruktion bara fick betalt för de byggnadsärenden som faktiskt ledde till uppförande, vilket också kan förklara deras beredvillighet att försaka vissa arkitektoniska värden.

I det avslutande kapitlet, där många förklaringar och slutsatser presenteras, menar Mellander att "ämbetets betydelse för den offentliga arkitekturens gestaltning låg i att vidmakthålla bästa möjliga arkitektur till minsta möjliga kostnad". Hon anser emellertid inte att detta är en tillräcklig förklaring, och diskuterar därför kontrafaktiskt hur den offentliga arkitekturen kunde ha utvecklats om ämbetet inte existerat. Emellertid framhåller hon själv att sådana resonemang inte är vetenskapliga.

Avhandlingens största behållning är fallstudierna – en metod som verkar väl lämpad för denna typ av undersökning, och tveklöst bidrar till en mer nyanserad bild av Överintendentsämbetets förvaltning och verksamhet under 1800-talet. Trots den teoretiska "inspirationen" är Mellanders egen teoretiska ansats otymplig och inte heller operationaliserad i någon större utsträckning. Men viljan att öka vetenskapligheten i ett annars till största delen beskrivande forskningsområde är mycket tankeväckande. Mellander bidrar därmed inte bara med mer problematiserande forskning om det offentliga rummets historiska utveckling, utan också med en mer detaljerad bild av hur det utformades under det svenska 1800-talet.

Mia Nybrant

Scripts of Kingship: Essays on Bernadotte and Dynastic Formation in an Age of Revolution

Mikael Alm & Britt-Inger Johansson (red.)

OPUSCULA HISTORICA UPSALIENSIA 37,
2008, 239 s.

När de kungliga dynastierna nedmonteras i revolutionskrigens Europa går utvecklingen i Sverige i motsatt riktning. Kungahuset står kvar, men med ett nytt innehåll, och med en fasad som genomgår en skicklig och varsam modernisering. Hur var det möjligt att en fransk soldat utan adlig härkomst kunde ärva en kungakrona i norra Europa, genom ett framgångsrikt maktspel skapa en dubbelmonarki och därtill bibe-

hålla sin position i ett kvarts århundrade för att slutligen efterlämna två enade riken till sin son? Denna historiska kontext bildar utgångspunkt för det forskningsprojekt som presenteras i antologin *Scripts of Kingship: Essays on Bernadotte and Dynastic Formation in an Age of Revolution*. Boken är ett resultat av det tvärvetenskapliga projektet En dynasti blir till. Medier, myter och makt kring Karl XIV Johan med syftet att studera hur en dynastisk legitimitet och ordning etableras och uttrycks efter 1810. Totalt rör det sig om nio bidrag skrivna av historiker, litteratur-, idé-, konst- och musikhistoriker.

Mikael Alms artikel analyserar hur den gamla makteliten agerar för att lansera den nya kungen. Alm argumenterar för att 1809 års politiska omvälvning var en revolution som drevs och genomfördes av en maktelit inom regeringen. Utåt sett gällde därför för den gamla eliten att konstruera en ny dynasti. Detta skedde först genom valet av Bernadotte och sedan genom olika justeringar av de kungliga ritualerna. Alms ingående studie visar på bruket av symboliska och narrativa kontinuiteter i denna förändringsfas, och hur den nya dynastins legitimitet var beroende av ett igenkännande från äldre maktgestaltningar. Britt-Inger Johansson analys handlar om rummets sociala och symboliska betydelser inom hovkulturen på Stockholms slott. Uppsatsen ger en intressant inblick i svårigheterna i att upprätthålla en symbolisk balans, eller strategier för att medvetet skapa obalans, när olika personer place- ras i något av Stockholms slotts rum. Faktorer som inredningsval, storleken på rummen och dess inbördes relationer spelar roll för att upprätthålla och skapa makt eller social ojämlikhet inom hovkulturen. Därtill kommer de medvetna och omedvetna missförstånd som kan uppstå när möten mellan människor från olika rumsliga kulturer sker. Per Widén visar hur konstmuseerna används i "image-skapande" syften. Dels genom att Karl XIV framställde sig själv som konstens beskyddare, dels genom att han skrev in sig själv i det nationella porträttgalleriets kontinuitet. Särskilt lämpligt, poängterar Widén, är Bernadottes val att presentera sig som en modern Oden från den götiska historieskrivningen eftersom Oden var en framgångsrik krigare som bjöds in av den gam-

la och barnlösa kung Gylfe. Karin Hallgrens analys handlar om operans roll för legitimering och som ett forum för opinionsbildning. Även i denna legitimerings- och kommunikationsprocess sker kombinationer av äldre och nyare repertoarer. Undersökningen är särskilt intressant eftersom den har tillgång till ögonvittnesskildringar från olika föreställningar. Hallgren argumenterar för att operan var en arena där idéer kunde spridas och ventileras om sociala frågor, och där publiken även känslomässigt kunde bli delaktiga i föreställningen.

I flera av artikelförfattarnas texter sägs mer eller mindre explicit att avsändaren har att anpassa sig till sin mottagargrupps intressen och förväntningar för att nå fram med sitt budskap. Denna ståndpunkt är särskilt tydlig i Nils Ekedahls undersökning av kunglig panegyrik. I kritik mot den traditionella uppfattningen, där panegyriken har beskrivits som ideologisk indoktrinering eller smicker, så menar Ekedahl att panegyriken även var ett viktigt medium för politisk kommunikation och för att definiera sociala roller. Infliktade i denna genre lyfter Ekedahl bl.a. fram exempel på krav som ställdes på kungen för att uppnå legitimitet inför folket. Cecilia Rosengrens undersökning handlar om journalistiska strategier från Karl XIV:s journalist Per Adam Wallmark och från liberala publicister i *Aftonbladet* gentemot dynastin. Särskilt intressant är att se den journalistiska genrens betydelse för vad som var möjligt att uttrycka. Eftersom den journalistiska panegyriken förlöjligas så effektivt så måste andra argument uppfinnas gentemot den tidningsläsande publiken. Hovjournalisten Wallmark kontrar därför med meritokratiska, filosofiska och historiska argument för att motivera kungens legitimitet. I Per Sandins artikel undersöks vilken roll som frivilligorganisationer spelade för de svenska kungahusens kommunikation med det omgivande samhället. Sandin visar att frivilligorganisationer fick kungligt understöd och argumenterar intresseväckande för att de spelade en viktig roll som arena för möten mellan den bernadottska monarkin och det omgivande samhället – i första hand medelklassen vilken var kärnan i det framväxande civilsamhället. Torkel Jansson avslutande artikel är en jämförelse mellan de nordiska politiska kulturerna

under 1800-talets första hälft på lokal, regional och statlig nivå. Artikelförfattaren understryker och visar att det är viktigt att tala om flera politiska kulturer inom ett samhälle. Syftet med texten är att visa dess förändringsdrag och att sätta den bernadottska politiska kulturen i relation till grannländerna. Med jämförelsens hjälp kan Jansson även konstatera att i Skandinavien erbjöds det bättre förutsättningar för en ”fri offentlig arena” och ett ”öppet samhället” i jämförelse med exempelvis Frankrike.

Antologin ger en bra och samlad bild av den bernadottska dynastins olika legitimeringsförsök. Man slås verkligen av vilka stora resurser som lades ned, men också av att dess arkitekter nödgades vara lyhörda och anpassa sig gentemot sin publik och sina kritiker. Till skillnad från tidigare forskning om den bernadottska dynastin får ämnet, som det hävdas, en mängddisciplinär belysning. Det prövas mot nya teoretiska infallsvinklar och kompletteras med analyser av nytt källmaterial. Det jag dock saknar är den legitimering som riktades mot allmogen via kungörelsesystemet. Detta var ett av de mest effektiva kommunikationsmedlen eftersom det nådde ut till större delen av befolkningen. I exempelvis böndagsplakaten – de symboliskt sett viktigaste texterna – lanseras Bernadotte ganska hårt i jämförelse med tidigare monarker. Frågan inställer sig också hur legitimeringen såg ut i andra typer av plakat. Projektets teoretiska orientering bygger på perspektiv utvecklade av välbekanta forskare såsom Peter Burke, David Cannadine, David Kertzer och Michael Walzer. Men tack vare det tvärvetenskapliga perspektivet får man exempelvis stifta bekantskap med en kognitionspsykologisk teoretiker som Albert Bandura. Ytterligare ett steg för att förnya legitimeringsforskningen kunde ha varit att fokusera på känslornas betydelse – ett tema som också uppmärksammats allt flitigare på senare tid. Kan man exempelvis tala om en bernadottsk *emotional regime*? Kännetecknande för bra forskning är att den väcker nya och intressanta frågor – detta har läsningen av denna forskningspresentation gjort och förhoppningsvis får vi se en fortsättning.

Joachim Östlund

1809. Statskuppen och regeringsformens tillkomst som tolkningsprocess

Anders Sundin

STUDIA HISTORICA UPSALIENSIS, 2006,
288 s.

1809 blev ett omvälvningarnas år för Sverige. Den 13 mars häktades Gustav IV Adolf. Dagen efter utgick ständerinkallelse. Den 25 april avskaffades presscensuren. Den 1 maj sammanträdde riksdagen. Ett forcerat arbete att ge landet en ny regeringsform och möjligen en ny riksdagsordning påbörjades. Dessutom måste frågan om statsöverhuvud klaras av. Tills vidare fick hertig Karl tjäna som riksföreståndare. För flertalet ständerledamöter stod klart att tiden för den gustavianska regimen runnit ut. Den 10 maj beslöt ständerna enhälligt vid möte i rikssalen att beröva den avsatte konungen och dennes avkomma all rätt till tronföljd. Bland de frälse avhörde dock senare påstridiga röster, som efter att den nya RF godkänts ville återvända till 1772 och 1789 års grundlagar och kröna den avsatte konungens son till ny statschef. Ständermötet drog ut på tiden och kunde avslutas först den 2 maj 1810.

Den nya RF, utarbetad och framlagd av det nyinstituerade konstitutionsutskottet, antogs av tre ständer den 6 juni 1809. Bondeståndet ställde som villkor för godtagande att den särskilda skattebefrielse som frälsejorden åtnjöt skulle avskaffas. Det dröjde till den 27 juni innan bondeståndets talman Lars Olsson i Groröd satte sin namnteckning under den nya grundlagen utan att ha fått igenom allmogens eftertraktade skatteutjämning. Vid hyllningen den 6 juni av den nyinstallerade konungen Karl XIII hade likväl bönderna deltagit. Men i sin framställan om all jords lika natur hade de fått kapitulera. När frågan om rikets styrelse väl hade förts i hamn, kunde fredsförhandlingar med Ryssland och Danmark inledas. Att Finland medräknat Åland gått förlorat stod klart.

Statskuppen den 13 mars innebar att ett konstitutionslöst läge inträdde. Så ville i varje fall kuppmaakarna själva se det hela. Den avsatt-

te konungen hade till följd av oduglighet själv sagt upp kontraktet med det folk han var satt att styra. När kuppen väl genomförts, avhörde från de nya maktthavarnas sida knappast teologiska farhågor av det slaget. Det hävdvunna begreppet "undersäte" försvann ur det offentliga politiska samtalet och ersattes av ord som "medborgare" och "patriot". De nya maktthavarna sökte istället legitimitet för sin ställning i inte mindre svävande allmänbegrepp som "det allmänna tänkesättet" och "den allmänna opinionen".

Behovet att moraliskt rättfärdiga kuppen fanns redan från dess inledning. Att upproriska officerare – främst Adlercreutz och Adlersparre – brutit löften, vilka de i egenskap av konungens krigsmän en gång avlagt, tycktes ostridigt. För kuppmaakarna framstod däremot som väsentligt, att framhålla deras agerande som en följd av konungens eget löftesbrott. Gustav IV Adolf var den ursprunglige syndaren. I hast måste en rad centrala politiska begrepp nu ges ny innebörd i syfte att införa allmänheten motivera den situation som uppkommit. Att konungamakten avsakraliserats stod klart. Möjligen skvalpade i bakvattnet den ärorika revolutionen i England 1688, de nordamerikanska kolonisternas oavhängighetsförklaring 1776 och närmare i tiden avsättandet av Ludvig XVI i Frankrike 1792. Sverige låg visserligen i Europas utkant, men var för den sakens skull ingalunda avskuret från impulser utifrån.

Åtskilliga historiker och statsvetare under 1900-talet har genomlyst förutsättningar för och innebörd i 1809 års regeringsform. Man kan tycka att inte så särdeles mycket mer kunde finnas att tillägga. I huvudsak har tidigare studier gällt frågan om vad i grundlagen som kan härledas ur inhemsk statsrättslig tradition och vad som måste rubriceras som påverkan utifrån, särskilt från Montesquieu. Uppsala-historikern Anders Sundin visar i sin avhandling att så mycket mer finns att bena upp. Hans undersökning behandlar just frågan hur politiska och statsrättsliga begrepp nyttjades och omtolkades av ledamöter i konstitutionsutskottet, av olika ständergrupperingar och av viktiga opinionsbildare under den formativa period som sträckte sig mellan den 13 mars och den 6 juni 1809. Sundins studie rör sig i gräns-

områdena mellan historia, statsvetenskap, semantik och språksociologi. Genast skall sägas, att hans avhandling ger ett gediget intryck. Skarpsinnigt och klarsynt har han arbetat sig igenom ett omfattande material: statliga kungörelser, riksdagsprotokoll, dagstidningar, politiska broschyrer och stridsskrifter, dagböcker, privata brev, nedtecknade minnen. Under rensans gång ger han punktvis även utblickar mot internationell forskning inom det fält han gjort till sitt.

Till de uppgifter grundlagsfäderna förelagt sig hörde att skapa enig uppslutning kring avvägningen mellan exekutivens makt och medborgarnas friheter. Problemet uppkommer naturligtvis alltid, när relationen mellan makt och personlig frihet kommer på tal. Montesquieu hade belyst den i *De l'esprit des lois* (1748) men han var långt ifrån den förste. Den som så önskar kan följa diskussionen bakåt i tiden till antika filosofer, om vi nu håller oss till västerlandet.

För 1809 års män utgjorde ambitionen att hålla statsmakten inom av regeringsformen uppdragna gränser en i sig maktpåliggande uppgift. Att hänvisa till fantomen "allmänhetens tänkesätt" och därigenom söka framkalla intryck av obruten nationell enighet bakom konceptet var tacksamt. Referenser till den "allmänna opinion" som antogs existera utanför konstitutionsutskottets och ständernas sammanträdeslokaler blir – tillsammans med "medborgaren" och "patrioten" – återkommande refränger i debatten kring hur grundlagen skall formas för att tillgodose önskemål hos en bredare opinion.

I anslutning till den franske sociologen Pierre Bourdieu brukar Sundin begreppet "institutionell auktoritet", alltså den grad av förankring i tongivande maktstrukturer som en teori måste ha för att godtagas som "sann". En återkommande analytisk term i framställningen är "subjektposition". Härmed avses vilken uppfattning om ett begrepp som avsändaren vill aktivera hos tolkningsramens publik. I sin vetenskapliga verktygslåda har författaren plockat ned terminologier och handgrepp som har sitt ursprung i strukturalistisk och postmodernistisk jargong. Inte alltid tycks dessa termer berättigade. Även om de implicerar särskilda

taktiker för att kartera en historisk situation, kan de lika ofta tjäna till att problematisera det självklara. Risken finns även att framställningen tidsmässigt begränsar sin tillgänglighet. Detta må vara en reflektion i marginalen, eftersom Sundins bok i övrigt har så många otvetydiga kvaliteter.

Olof Hågerstrand

Women and Violent Crime in Enlightenment Scotland

Anne-Marie Kilday

ROYAL HISTORICAL SOCIETY, 2007, 183 s.

Skottland ligger inte långt borta – dock ger oss Anne-Marie Kildays bok ett tithål in i ett land som inte alltid är vad man föreställer sig. När hon jämför sina resultat med annan forskning, hämtade företrädesvis från brittiska, vanligen engelska, förhållanden, återkommer hon till hur annorlunda Skottland är. Författarens avsikt med boken har varit att fylla ett dubbelt tomrum i skotsk historia: rörande brottslighet såväl under tidig modern tid som med avseende på kvinnors brott.

Undersökningsperioden är 1750–1815 och området sydvästra Skottland – tre fjärdedelar av de skotska lägländerna – alltså tid och plats för stark urbanisering och industrialisering. Källmaterialet har hämtats från flera olika domstolssystem: fredsdomarna, sheriffernas domstolar och, viktigast och grundligast genomgången, *The Justiciary Court* med dess centrala *High Court of Justiciary* i Edinburgh, varifrån domare reste runt i landet. Inför denna domstol, där de flesta grövre brottsmål hamnade, åtalades under perioden 967 kvinnor, vilket innebar 23 procent av de tilltalade.

Domstolsmaterialet berättar dock inte allt. I Skottland tycks misshandel i hemmen i stor utsträckning ha hanterats i folklig, informell, rättskipning.

Våldsbrotten står i fokus, men ibland påvisas intressanta straffrelaterade uppgifter, såsom att de behandlade brotten, och speciellt brott som begåtts av kvinnor, straffades hårdare i Skott-

land än i andra länder. Lagen i England må ha föreskrivit dödsstraff för fler brott, men det var ändå lättare än i Skottland att komma undan lagens strängaste straff vid ett grovt våldsbrott. Likaså ska andelen åtalade som befanns skyldiga ha varit ovanligt hög, och slutligen benådades kvinnor dömda till döden för mord betydligt mer sällan. Kilday ser i detta ett behov hos skotska myndigheter att statuera exempel mot dem som överträdde gränserna för förväntat kvinnligt beteende. Hon noterar i detta sammanhang även att kvinnors mord – om än mycket sällsyntare än männens – i högre grad riktade sig mot personer i det egna hemmet eller mot andra som var väl kända, medan männen ofta dödade okända. Oftast begick kvinnor våldsbrott tillsammans med andra, medvetet och planerat, till skillnad från männen, vars våldsbrott tenderade att inträffa i samband med dryckenskap och dispyter med främlingar.

Förutom vid barnamord utgör kvinnor en majoritet av de tilltalade bland dem som åtalas för olika former av attacker mot ämbetsmän (181 respektive 180). Även här användes ofta grovt våld och tillhyggen. Förödmjukande delar i övergreppen förekom vilka Kilday ser som "symbolic ritual". Mycket tydligt är samhällsintresset, att attackerna var många gemensamma angelägenhet, inte minst vid upplopp relaterade till livsmedelsförrjningen. Exempelvis kunde utskeppningen av ett livsmedel stoppas, varefter lasten såldes till ett pris som de upproriska satte och pengarna överlämnades till ägaren, som alltså till slut erhöll den ersättning som man i lokalsamhället ansåg rimlig. Detta övervägda handlande hindrar inte att både skepp och sjömän kunde bli svårt skadade. I dessa situationer fokuserades det våld kvinnor stod för till personer som utgjorde hinder, medan män i mycket högre grad åtalades för skadegörelse. Kvinnorna var också aktiva, men inte i majoritet, i andra upplopp, så som vid protesterna mot den av *patronus* tillsatte pastorn. Endast vid livsmedels- och patronatsupplopp förekommer kvinnor i domstolsprotokollen. Kilday lyfter fram två möjliga förklaringar. Antingen reflekterade detta de delar av samhällslivet som kvinnor särskilt rörde sig inom, marknaden och kyrkan, eller an-

sågs deras medverkan i andra oroligheter som mindre allvarliga och kunde därför behandlas av lägre domstolar. Vid upplopp av dessa båda typer såg också de upproriska sitt agerande som klart legitimt utifrån traditionella rättigheter och bruk.

Såväl misshandel (37 procent) som rån (38 procent) genererade en högre andel åtalade kvinnor än i England. Speciellt för kvinnliga rånare var att 45 procent av dem också åtalades för häleri, vilket inte drabbade några män.

Ett genomgående tema är den grad av våldsamhet som Kilday finner hos de kvinnliga våldsbrottslingarna. Särskilt vad gäller rån noteras att den nivå av våld som kvinnor använde var "unparalleled in brutality and ferociousness", både jämfört med manliga rånare och med våldet vid övriga brott. Förutom nödvändigheten att oskadliggöra offren är en förklaring till detta att kvinnorna med sin våldsanvändning måste bevisa för offren att de faktiskt var farliga, till skillnad mot den vanliga bilden av kvinnor som ofarliga, lydiga och passiva. Likaså menar hon att kvinnors mord och barnamord, varit ovanligt grymma respektive innefattat kraftig våldsanvändning. Våldsnivån kontrasteras mot förväntningarna om en mjuk kvinnlighet. Domstolarnas reaktion var även den hård och troligen behandlades kvinnors icke-feminina, och därför chockerande, brott i större utsträckning hos de högsta domstolarna, vilket delvis kan ha varit orsaken till den relativt höga andelen kvinnor bland de åtalade. Ävenså utgjorde undersökningsperioden en tid då social och ekonomisk förändring ledde till att kvinnor i högre grad verkade utanför hushållssfären. De mötte våld på ett annat sätt och kom kanske att acceptera det i ökad utsträckning. Förväntningar om kvinnors plats i den husliga sfären krockade med verkligheten. Därför kunde våldsanvändningen, särskilt gentemot ämbetsmän och andra makthavare, få ett drag av uppror mot förväntningarna.

Kilday menar att modern historieskrivning anslutit sig till tidigare bedömningar av kvinnor i det att kvinnors våldsbrottslighet tonats ned. Länge framställdes kvinnor som begick våldsbrott som onaturliga och avvikande snarare än brottsliga. Våldsbrotten var ett maskulint område. Däremot kunde kvinnor ibland

anses ha ett försteg inom områden som snarare ansågs syndiga än brottsliga.

Svår att undvika vid någon skildring av Skottland vid denna tid är den starka betoningen inom den skotska kyrkan av predestinationstanken och Kilday ser denna som en delförklaring till de ovanligt våldsamma kvinnorna då den kunde medföra att vissa lättare blev förvissade om att deras våldsanvändning var legitim, medan andra drog slutsatsen att det saknades anledning till återhållsamhet om de ändå skulle till helvetet.

Våldsamma kvinnor som bryter mot förväntade kvinnobilder. Analysen drivs av fermitet och med hjälp av god empiri. En och annan gång undrar dock läsaren: vad hände sedan? Ofta frågar sig också en läsare från ett annat språkområde varför så sällan paralleller söktes utanför de brittiska öarna. Dock, detta är en bok väl värd att läsa och begrunda. Vilka förväntansmönster i historia och nutid ser vi knappt därför att de är alldeles för självklara?

Martin Bergman

Northern Antiquities and National Identities. Perceptions of Denmark and the North in the Eighteenth Century

Knud Haakonssen & Henrik Horstbøll (red.)

DET KONGELIGE DANSKE VIDENSKABERNES SELSKAB, 2008, 382 s.

För några år sedan samlades historiker från olika discipliner i Köpenhamn för att resonera kring uppfattningar om det danska politiska systemet efter att den absoluta monarkin hade införts 1660. Hela symposiet handlade om hur nationella identiteter fungerar i en konglomeratstat, och hur historieskrivning kan användas i argumentation för och emot olika politiska idéer.

Det är betydelsefulla frågor som diskuteras. I artikeln "Divided National Loyalties in the Conglomerate State. From the North Cape to Elbe" analyserar Ole Feldbæk hur farlig det

kunde vara att motarbeta utlandsfödda som verkade inom det danska riket. I förlängningen var invändningar mot en icke-danskspråkig person kritik mot monarken som utsett denne. Den kung som man själv svurit lojalitet till fick inte kritiseras. Att omsorg om det danska språket hanterades som en patriotisk fråga blir ännu tydligare efter J.F. Struensees fall, då både administrationen och armén skulle använda danska istället för tyska. Genom att inte bara se till de danska öarna, utan i forskningsunderlaget även inkludera uppfattningar från den norska och tyskspråkiga delen av riket kan olika strategier för identifikation och självförståelse jämföras.

I boken finns flera andra liknande exempel. Det handlar om hur man kan tolka mode som social ordning, hur pressen var ett nytt medium för att diskutera politik, liksom vilka strategier en intellektuell kunde använda för att undvika brydsamheter i en tid då lojalitet mot kungen var det viktigaste. Michael Bregnsbo lyfter i texten "The Danish Way: Freedom and Absolutism. Political Theory and Identity in the Danish State ca. 1784-1800" fram huvudfrågan för hela boken: hur kunde 1700-talets tänkare överhuvudtaget komma på den för oss absurda idén att förena de två begreppen frihet och envælde? Insikten om att alla samtida tänkare var överens om att äldre tiders bönder hade haft frihet blir här en nyckel till förståelsen för hur man kunde beskriva och förklara statskicks.

Olika idériktningar om frihet kan göra bruk av samma historiska material i skilda nationella kontexter. Colin Kidd har exempelvis framgångsrikt fört fram tanken att tidigmodern vetenskap präglades av teologisk etnicitet, snarare än att hantera etniska frågor politiskt. Det som sysselsatte forskarna var hur många språk som fanns efter Babels torn, och vart och på vilket sätt Noaks söner fyllde världen. Kidd pläderar här i artikeln "Northern Antiquity: the Ethnology of Liberty in Eighteenth Century Europe" för sin idé att vetenskapen präglades av etnologi (här i betydelsen lära om etnicitet) för att utvärdera mänsklighetens universella lagar. Han visar hur tankar om Germania fick genomslag i Europa, till exempel efter Thomas Gordons *Discourses upon Tacitus* (1722) då tänkare i England, Frankrike och andra länder härledde sitt

ursprung till germanerna och försökte reda ut relationen mellan göter/goter, kelter och germaner. Synen på förntiden och användningen av de fria böndernas historia blir den gemensamma nämnaren för att förklara hur man i Danmark ansåg sig vara fri under en absolut monark, i motsats till engelsmännens åsikt att en tidigare universell frihet endast var bibehållen i det brittiska politiska systemet där makten delades mellan kungen och parlamentet. I antologier, och i rapporter från symposier och konferenser, presenterar forskare sina egna områden utifrån ett gemensamt tema, gärna med utgångspunkt i den egna nationen, och det blir upp till läsaren att se de intressanta parallellerna och att på egen hand göra komparationer. Att finna kopplingar mellan patriotism och absolutism hos dåtida danska intellektuella blir det som dominerar här.

Riktigt spännande blir det i de texter som gör direkta jämförelser mellan olika politiska ideal, t.ex. i anslutning till Robert Molesworth. D.W. Hayton redogör i "The Personal and Political Contexts of Molesworth's Account of Denmark" för hur den f.d. ambassadören skrev sin giftiga skildring i en tid då intresset för Danmark var stort i England. Detta bland annat eftersom prinsessan Anne hade gift in sig i det danska kungahuset, och Danmark beskrevs positivt i de för tiden trendiga reseskildringarna. Molesworths skrift var dock ingen trevlig läsning för danskarna. I sin absoluta monarki levde de i "gilded slavery". Danskarna hade dessutom en "whining national tongue" och Molesworth uppskattade inte deras "fondness for drink, their prodigality, the effete nature of their aristocracy". Men Hayton visar att Molesworth inte skrev enkom för att beklaga sig över danskarna och deras karaktär. Han protesterade mot absolutismen som politisk idé, och använde danskarnas situation för att varna andra. Det var aristokraterna som hade förvekligt Danmark genom att ta för mycket intryck av franska maner. Det var egentligen inte något som störde honom; Molesworth själv rörde sig obehindrat mellan att vara irländsk protestant och engelsman, beroende på i vilken situation han behövde aktivera respektive tillhörighet.

Även Sebastian Olden-Jørgensen tar upp vilka reaktioner Molesworths text fick i Dan-

mark och hur danskarna bemötte den i "Robert Molesworth's An Account of Denmark as it was in the Year 1692: A Political Scandal and its Literary Aftermath". Bland annat beskrivs hela Holbergs *Introduction til de fornemste Europæiske Rigers Historier* (1711) som ett genmäle till Molesworth. Att Danmark förlorade makt till Sverige under 1600-talet hade mindre att göra med danskarnas bristande karaktär än med otur och med starka generaler på den svenska sidan. Holberg, som stödde absolutismen som en icke-despotisk form av frihet, ansåg tvärtom att Storbritannien var inne på fel spår. Någon måste bestämma å folkets vägnar vad som är bäst för dem, annars skulle det bli kaos. Det var givetvis inte ofarligt att diskutera politik, och hans strategi för att undvika problem var ofta att ställa frågor snarare än att ge svar.

Femton författare har här gjort var sitt försök att ge svar på frågor kring 1700-talets politiska idéer, tankar om patriotismens natur och nationella identiteter, och belyser förtjänstfullt denna komplexa tid. Att se till användningen av historia ger ytterligare en dimension till diskussioner kring identitet och identifikationsfrågor.

Anna Wallete

Brudte segl. Spionage og censur i enevældens Danmark

Sune Christian Pedersen

SKRIFTER FRA POST & TELE MUSEUM

NR. 7, 2008, 462 s.

Statsmaktens övervakning av invånarna är ett aktuellt ämne. Dagens diskussion rör bland annat möjligheterna att kontrollera privatpersoners kommunikation, framför allt på Internet. I denna debatt tar Sune Christian Pedersen avstamp till sin bok om postövervakningen i Danmark mellan 1660 och 1849. Boken är en omarbetad utgåva av Pedersens doktorsavhandling vid Köpenhamns universitet. Ett flertal illustrationer har fått plats, samtidigt som ett längre avsnitt om källor och metod har lyfts ut och placerats längst bak.

Syftet med boken är att studera sammanhanget mellan postövervakningen och statsmakten, alltså den danska statens spionage och censur av post, framför allt brev. Den huvudsakliga frågeställningen rör vilken roll det hemliga öppnandet av brev spelade för den enväldige kungens försök att kontrollera samhället. Pedersens tes är att postövervakningen ska ses som en del i en statsbildningsprocess och som ett uttryck för strategiska reaktioner mot hot gentemot den enväldige kungen.

Efter tre inledande kapitel där postövervakningens bakgrund och uppkomst presenteras faller studien isär i två delar: dels en om postspionaget under Frederik IV:s regeringstid (1699–1730), dels en om verksamheten under kronprinsen och kungen Frederik VI:s tid (1784–1839). Valet av de båda perioderna motiveras av tillgången till källmaterial. Efter som studien rör spionage och underrättelseverksamhet är det tillfälligheter som gör att det finns källmaterial bevarat. Det är således inte fråga om en heltäckande undersökning av postövervakningen i Danmark. Den första delen är knuten till Christian Erlund, Frederik IV:s postspion. Erlund var från slutet av 1600-talet och fram till Frederiks död kungens främste postspion, och han förestod den lilla organisation som i hemlighet öppnade brev och vidarebefordrade informationen till kungen. Danskarna skaffade sig runt sekelskiftet 1700 betydande kunskaper i hur brev kunde öppnas och återförslutas utan att avsändare och mottagare märkte något. Dessa kunskaper kom väl till nytta i det danska postspionagets största framgång: avslöjandet av den svenske fältmarskalken Magnus Stenbocks flykttförsök 1714. Stenbock satt i dansk fångenskap sedan kapitulationen vid Tönningen, och genom att läsa fältmarskalkens brev lyckades Erlund avslöja flyktplanerna.

Avsnittet som behandlar postövervakningen under Frederik VI rör främst händelserna under Napoleonkrigen och det danska deltagandet i kontinentalblockaden. Framför allt försökte danskarna stoppa alla brev till och från England. Här kommer Pedersen också in på bevakningen av den mer allmänna inrikeskorrespondensen. I sin jakt på landsförrädare och på oppositionella beordrade Frederik

VI att tusentals brev som skickades inom landet skulle läsas och censureras. Undersökningen av de båda perioderna visar tydliga skillnader i hur postspionaget organiserades och skillnaderna beror enligt Pedersen på statsförvaltningens tillväxt. Bokens huvudresultat kan sammanfattas så att postövervakningen byråkratiseras alltmer och att den ska förstås som en del i den danska statsbildningsprocessen.

Min huvudsakliga kritik mot Pedersens bok rör hans syn på hur postspionaget fungerade som ett övervakningssystem. Pedersen menar att postövervakningen var en del av en övervakningsstrategi från kungamaktens sida, för att motverka opposition. Till största delen skulle det vara tal om en inrikes övervakning, för att stärka och försvara kungens legitimitet. Detta tycker jag blir problematiskt, främst därför att Pedersen nästan uteslutande anför exempel ur källorna som tecknar en tydlig bild av att det handlar om en underrättelseverksamhet fokuserad på utrikespolitik. Det är först och främst diplomatposten som är intressant för de danska brevöppnarna. Den bild som kan vaskas fram ur källmaterialet visar också att de kunskaper som danskarna skaffade sig från postspionaget nästan uteslutande användes för att åstadkomma fördelar gentemot andra stater. Detta gäller framför allt Frederik IV:s tid.

Något mer övertygande är denna diskussion för perioden under Fredrik VI, då postövervakning och brevöppning i större omfattning riktades mot den inrikes brevkorrespondensen. Pedersen pekar här helt kort på vad jag tror är huvudanledningen till skevheten i framställningen. Om postspionage ska kunna fungera krävs det att det finns någon form av offentlighet att övervaka. Detta lyckas inte Pedersen visa övertygande förrän i avsnitten om Napoleonkrigen. Först då framträder den danska offentligheten och korrespondens mellan regimkritiker och olikttänkare. Kungen försökte använda postspionage och censur för att motverka spridningen av dessa idéer och detta kan möjligen ses som ett övervakningssystem. Helt övertygad är jag ändå inte. Är det inte snarare tal om ett försök till försvar av enväldet, på så vis som Pedersen själv argumenterat för i inledningen?

Av ovanstående har framgått att jag anser

att Pedersens perspektiv på postövervakningen som ett övervakningssystem inte fungerar fullt ut. Tillfälligtvis blir det till och med smått förvirrande, som när Pedersen i väldigt korta ordalag börjar diskutera Michel Foucault och hans begrepp "panoptisk övervakning". Foucault nämns inledningsvis och kort på slutet, men är frånvarande på de resterande 400 sidorna av boken, och hela diskussionen känns påklistrad. Detsamma kan delvis sägas om exkursen till Max Webers idealtyper. Men i det fallet känns resonemanget åtminstone något mer grundat i de empiriska exemplen.

Överlag är dock *Brudte segl* en gedigen, empiriskt grundad undersökning av det danska postspionaget. Pedersen har gått igenom stora mängder av det arkivmaterial som finns bevarat. Den tidigare forskningen kring postövervakning är, liksom den om posten i stort, ringa. Forskningsuppgiften är välmotiverad, även om den internationella anknytningen i den avslutande sammanfattningen kunde varit mer genomarbetad. Trots min kritik av diskussionen om övervakningen är det en läsvärd bok. Den är detaljerad och innehåller mycket intressant information, också för svenska läsare. Kapitel om Magnus Stenbock är medryckande och fascinerande. Språket är dessutom genomgående flyhänt och enkelt att ta till sig, även för den som inte behärskar danska fullt ut.

Magnus Olsson

Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia 1600–1947

Christopher Clark

PENGUIN BOOKS, 2007, 777 s.

Genom köp förvärvade 1417 Friedrich Hohenzollern, borggreve av ett blomstrande Nürnberg, det i norr belägna området Brandenburg. Köpeskillingen var 400 000 ungerska gulden. Den som avyttrade området var den tysk-romerske kejsaren Sigismund. I och med detta landförvärv påbörjades en flerhundraårig politisk, militär, ekonomisk och kulturell process i norra Europa med omfattande konsekven-

ser både för nordtyskarna själva och för deras grannar. När området år 1701 övergick till att bli "Preussen" i samband med Fredrik III:s kröning, hade redan genom krig, annexioner och furstliga äktenskap, en rad nya territorier införlivats. Ytterligare områden skulle slukas under 1700-talet vid Polens tre olika delningar. En stormakt var på väg att växa fram, en hungrig nykomling som av allt att döma kunde bli en farlig konkurrent till det väldiga habsburgska imperiet längre söder ut inom det Tysk-romerska riket.

Problemet med det unga Preussen var dess oenhetlighet, dess brist på nationell kohesion. En mängd folkslag med olika språk och nedärvda kulturer skulle efter diverse fredsslut med åtföljande landavträdelser plötsligt svära lojalitet mot en ny överhet, denna gång lokaliserad till Potsdam och Berlin. Under hela sin livstid skulle Preussen, och efter 1871 Tyskland, leva med dessa olikartade spänningar och latent splittringshot. Kunde den från Berlin initierade framväxten av centrala institutioner, nya lagar och nytt rättsväsende, och längre fram diverse utbildningsanstalter, neutralisera de faror som pyrede inom den preussiska staten?

För eftervärlden har Preussen inte uppfattats enbart som en fysisk-politisk realitet. Med "Preussen" avsågs också en specifik politisk kultur och mentalitet, där trångsynt militarism, vördnad för hierarkier och kejsarmakt kombinerat med aggressiv nationalism utgjorde grundpelarna. När historiker längre fram, efter kriget 1864–1871 och 1900-talets världskrig, velat finna orsakerna till att det gick som det gick – för Europa och världen – har man inte tvekat att lyfta fram som pådrivande orsaker just karaktärsdrag som dessa. Den inpiskade preussiska andan utpekades som hjärtpunkt för olyckorna som hemsökte Europa med krigets gissel. Preussen var inte bara en stat, sammanhållen av en auktoritär regim. Preussen var även en ondskans abstraktion med udden riktad mot civila värden som frihet för individen, demokrati och fredliga värv. Under andra världskriget uttalade Winston Churchill, Clement Attlee och Franklin D. Roosevelt åsikter om att det vid instundande seger gällde att obönhörligt och en gång för alla göra upp med allt av preussisk härkomst i det sönderbomba-

de Tyskland. Den 25 februari 1947 undertecknade de allierade ockupationsmyndigheterna ett dekret, med kungörelsen att Preussen efter detta datum i juridisk mening upphört att existera. Man ansåg sig därmed ha förintat den tyska andans onda upprinnelse.

Den australiskfödde historikern Christopher Clark, verksam vid brittiska Cambridge, har i sin *Iron Kingdom* inträngande och med stor sakkunskap nedtecknat Preussens öden alltifrån sen medeltid till Tredje rikets undergång. Den resonerande, 86 sidor omfattande, notapparat är minutiös och förankrar teser och resonemang i den rikhaltiga historiska litteratur som vuxit fram under efterkrigstiden. Genom referenser även till skönlitteratur breddar författaren sitt spektrum och fångar in väsentliga erfarenheter. Clarks bok betraktar nämligen skeendet i ett vidvinklat perspektiv. Liv och arbete bortanför slagfält och diplomatiska arkiv intresserar honom lika mycket som genomlysning av de offentliga arenornas tilldragelser. *Iron Kingdom* är i olika bemärkelser en vidsynt framställning av ett rikets uppgång och fall.

Impulsen för Clark att ge sig i kast med Preussens öde har varit att han velat söka sig bortom de förenklingar som preussisk politik givit upphov till hos historiker med rötter i de samhällen som drabbats av tysk expansionism, och som efter andra världskriget kommit att tillhöra den segrande sidan. Understrykas bör att det i Clarks fall inte är fråga om något slags revisionism eller bortförklaringar av tysk aggressionspolitik. Han vill helt enkelt rannsaka och kartlägga de mekanismer och beslut, vilka i långa loppet ledde utför och ned i avgrunden – politiskt och moraliskt.

I verkliga livet har ingen någonsin stött på "det preussiska köket", "preussisk dialekt" eller "preussisk folklore". Preussen var och förblev ett lappverk, där olika folkslag och kulturer levde sida vid sida. Centralmakten i Berlin och dess olika dekret tjänade som överbryggande kraft i denna etniska skärgård. Exekutiven blev kittet i krakelyren. "Preussen" var en konstruktion – byggde som rike inte på tradition. Mitt i oenhetligheten byggde upplysta härskare upp en förvaltningsapparat där inte skymten av korruption existerade. Toleransen mot religiösa minoriteter var under långa perioder

påfallande, även om attityden mot judar skulle skärpas under slutet av 1800-talet och försämrats ytterligare efter inträdet i ett nytt århundrade. En hela riket omfattande lagbok stadfästes 1794. Denna blev snart ett mönster att efterlikna för många andra tyska stater. Preussen upprätthöll även en läskunnighet hos sin befolkning, som knappast någon annan stat i Europa kunde tävla med. Dess byråkrati var flexibel och synnerligen effektiv. Sociallagstiftningen i Tyskland under Bismarck förberedade den moderna socialstaten. Regimen i Berlin kunde överleva och åtnjuta många medborgargrupperns förtroende genom att den kombinerade kraft och taktik med diplomatisk anpassningsförmåga. Den rigiditet som samtida skämttecknare i bladen gärna skojade med var knappast den preussiska maktapparaten mest utmärkande drag. Efter 1700-talets upplysningsrörelse framväxte liberala opinioner i riket. Maktapparaten kunde i fortsättningen inte räkna med att verka utan kritiskt granskande ögon.

Ändå slutade hela äventyret i katastrof. Härav drager man lätt slutsatsen, att krafter och entiteter som samhällsforskare rör sig med för att förklara och prognostisera stundom gäckas av faktorer som ingen forskning tillfredsställande kan kartera. Till dessa hör det mesta som rör "personligheten". I Clarks bok finns en rad distinkta och komprimerade porträtt av individer som haft betydelse för det preussiska rikets historia, inte bara av kurfurstar och ämbetsmän utan även av oppositionsmän och opinionsbildare. När man läst *Iron Kingdom* har man trängt in i en komplicerad och ibland förvirrande materia – mycket var känt sedan förut men åtskilligt är också nytt. Vid sidan av detta har man återigen kunnat konstatera, att vid sidan av de faktorer den historiska vetenskapen laborerar med finns inslag i ett samhälles ödesväv som gäckar den trägne utforskaren. För egen del ser jag detta som ytterligare eggelse att gå vidare in i den tyska snärskogen. Clarks *Iron Kingdom* blir härvid ett självklart inslag i resebiblioteket.

Olof Hågerstrand

Visbyfranciskanernas bok. Handskriften B 99 i Kungliga biblioteket

Eva Odelman & Evert Melefors

SKRIFTSERIE FÖR LANDSARKIVET I VISBY
OCH GOTLANDS KOMMUNARKIV, 2008, 208 s.

Med hjälp av den digitala tekniken har på senare år flera fina utgåvor av medeltida handskrifter gjorts i Sverige. En av de senaste är *Visbyfranciskanernas bok. Handskriften B 99 i Kungliga biblioteket*. B 99 är en av de viktigaste handskrifterna från medeltiden i svenska arkiv och bibliotek. Skildringarna av inbördeskriget på Gotland 1288 och Valdemar Atterdags invasion 1361 tillhör det mest kända i handskriften. Men innehållet i B 99 har tidigare inte varit tillgängligt i en samlad utgåva, och de utgåvor som funnits för forskningens behov har varit föräldrade och otillförlitliga. Resultatet av Odelmans och Melefors omsorgsfulla arbete har blivit en mycket användbar och vacker volym. Efter själva utgåvan följer färgfaksimil av handskriftens blad, där läsaren kan studera en rad olika handskriftstyper. Boken kan därför med fördel användas även vid övning i handskriftsläsning.

Det är två skickliga och erfarna forskare som gripit sig an B 99. Latinprofessorn Eva Odelman har tidigare arbetat bl.a. med *Svenskt Diplomatarium* och *Glossarium till medeltidslatinet i Sverige*. Evert Melefors, docent i nordiska språk, är expert på Sveriges medeltida personnamn och Gotlands ortnamn och har tidigare utgivit Ivar Axelsson Totts och Sören Norbys räkenskapsböcker för Gotland. Med B 99 fullbordar han serien av utgåvor av de viktigaste gotländska handskrifterna som ännu fanns kvar att utge.

B 99 ger oss värdefulla inblickar i senmedeltidens Gotland. När handskriften upplades vid 1300-talets mitt var franciskankonventet i Visby sedan länge en central institution i det gotländska samhället. Handskriftens kalenderium, begravningslistor och notiser om testamenten visar hur omhuldat konventet var av borgarna i staden och även av präster och bön-

der på landsbygden. Den sköna ruinen av S:ta Karin, franciskanernas kyrka i Visby, vittnar på sitt sätt ännu idag om detta. Bröderna bad oavlätligt och höll mässor för levande och döda gotlänningar – detta var förutom predikan deras viktigaste uppgift. De hade också mäktiga gynnare utanför Gotland för vilka de bad, t.ex. Magnus Ladulås och Bo Jonsson Grip.

Visbykonventets medlemmar härstammade inte bara från Gotland utan kom från olika håll i Östersjöområdet. Från sin gotländska horisont upplevde de tydligen ingen större lojalitet med vare sig det svenska eller det danska riket. De omtalar svenskar och danskar som angripare utifrån. I den s.k. Visbykrönikan, en av de krönikor som ingår i B 99, refereras den från Saxo härstammande historien om langobardernas utvandring till Gotland. Detta vittnar om ett intresse för öns äldsta historia. Den kyrkliga organisationen hade större vikt för bröderna än rikstillhörigheten. De ingick i en nordisk gemenskap inom franciskanernas provins Dacia. De nämner med respekt stiftets chef, biskopen i Linköping. Till och med Hans Brask, den allra siste Linköpingsbiskopen som hade kontakt med Gotland, har satt sina spår i handskriften. Anteckningen i B 99 om hans visitation 1527 är, som docent Hedda Gunneng påpekat för mig, gjord av hans kansler Hans Spegelberg. Här meddelas att Brask drev ut lutheranerna ur S:t Hans i Visby. När det nu står klart att notisen gjorts på hans eget initiativ, kan man tolka den som en dokumentation för eftervärlden att han hade gjort vad han kunde för att stoppa spridningen av den lutherska läran. Förmodligen anade han att det i längden skulle bli svårt att hejda utvecklingen.

En intressant iakttagelse som kan göras nu när handskriften är tillgänglig i sin helhet är att Visbyfranciskanerna hade goda kontakter med Baltikum. De ägde Tyska ordens tillåtelse att tigga inom ordensområdet (se även *Diplomatarium Danicum* 4. R. 10, nr 449) och skulle i gengäld be för en lång rad i B 99 antecknade personer i Livland och Estland. Av Visbykrönikan får man intrycket att franciskanerna gillade att herrarna av Preussen 1398 erövrade Gotland från Albrekt av Mecklenburg och 1403 kom Visbyborna till undsättning, när danskar och svenskar försökte inta ön. B 99

innehåller också ganska detaljerade upplysningar om det för Tyska orden ödesdigra slaget vid Tannenberg 1410, och det råder inget tvivel om att franciskanerna sympatiserade med de besegrade.

Ett stort arbete ligger bakom Melefors register och identifieringar av person- och ortnamn. I B 99 finns ett myller av svåridentifierade namn. Sökandet efter dessa personer i andra källor underlättas nu betydligt. För kartläggningen av borgerskapet i Visby och för hanseatisk forskning i allmänhet är B 99 en central källa. Men personhistorikern ställs här inför åtskilliga svåra och en del olösliga problem. Är t.ex. namnet Laurencius de Clivo, som klingar så aristokratiskt, i själva verket en latinisering av Lasse på klinten? Eller skall de Clivo översättas med van Brant eller möjligen van dem Brinke? Utgivarna har klokt nog lämnat frågan öppen. Jag skulle vilja lägga till van Kleve som ytterligare ett alternativ.

Även tillnamn av typen *iuxta forum*, *iuxta litus* och *iuxta portam* vällar problem. Skall de översättas ordagrant ("Kristina vid torget", "Greta vid stranden", "Gese vid porten"), eller har vi att göra med latiniseringar av släktnamn såsom van der Porten och van Strand? Jag sökte på ordkombinationerna *iuxta litus* ("vid stranden") och *iuxta portam* ("vid porten") i en databas med latinsk litteratur och fann att de framför allt förekommer i Vulgata. Detta tyder kanske på att de bibelkunniga franciskanerna har latiniserat tillnamn, som innehöll beteckningar på de platser i Visby där bärarna bodde: stranden, porten etc.

Sist skall nämnas att man i B 99 finner en mängd andra ting: Redan i början av 1300-talet hade franciskanernas kyrka en orgel, som trakterades av en av bröderna. En förteckning över kvarlåtenskapen efter en kyrkoherde i Visby visar vilka böcker han läste (däribland "Ossenkop", kanske en predikosamling uppkallad efter ett vattenmärke föreställande ett oxhuvud?). Ett tidigare ej utgivet skuldebrev, som inskrivits i B 99, ger prov på den omständliga stilen i det senmedeltida juridiska språket. Enligt anteckningar från 1306 och 1408 var vintarna dessa år så stränga att Östersjön frös till och märkliga naturfenomen observerades: En säl påträffades levande långt inne på Got-

land och många tumlare fångades utanför Visby. Den som plågas av malaria finner i B 99 en vers, vilken kan tjäna som botemedel. B 99 visar också indirekt – till glädje för alla vänner av Medeltidsveckan – att tornering förekom på Gotland.

Per Stobaeus